

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI

ABBÂSÎ-BİZANS İLİŞKİLERİ BAĞLAMINDA MU‘TASİM
BİLLÂH’IN AMMÛRİYE/AMORİUM FETHİ
(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

HASAN VURAN

BURSA-2021

T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI

ABBÂSÎ-BİZANS İLİŞKİLERİ BAĞLAMINDA MU'TASİM
BİLLÂH'IN AMMÛRİYE/AMORİUM FETHİ
(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

HASAN VURAN
ORCID ID: 0000-0002-8865-0870

Danışman:
Dr. Öğr. Üyesi İlhami ORUÇOĞLU

BURSA-2021

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim / İslâm Tarihi Bilim Dalı'nda 701922005 numaralı Hasan VURAN'ın hazırladığı “ABBÂSÎ-BİZANS İLİŞKİLERİ BAĞLAMINDA MU'TASİM BİLLÂH'IN AMMÛRİYE/AMORİUM FETHİ” konulu Yüksek Lisans Tezi ile ilgili tez savunma sınavı,/...../ 2021 günü -saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin/çalışmasının (başarılı / başarısız) olduğuna (oybirliği / oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)

Dr. Öğr. Üyesi İlhami Oruçoğlu

Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Üye

...../...../ 2021

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 25/08/2021

Tez Başlığı / Konusu: ABBÂSÎ-BİZANS İLİŞKİLERİ BAĞLAMINDA MU'TASİM BİLLÂH'IN AMMÛRİYE/AMORİUM FETHİ.

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 73 sayfalık kısmına ilişkin, 18/06/2021 tarihinde şahsım tarafından TURNITIN adlı intihal tespit programından (Turnitin)* aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı %2'dir.

Uygulanan filtrelemeler:

Kaynakça hariç

Alıntılar hariç

5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

25.08.2021

Adı Soyadı: Hasan VURAN
Öğrenci No: 701922005
Anabilim Dalı: İslam Tarihi ve Sanatları
Programı: İslam Tarihi
Statüsü: Y.Lisans Doktora

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi İlhami ORUÇOĞLU
25.08.2021

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “**Abbâsî-Bizans İlişkileri Bağlamında Mu'tasım Billâh'ın Ammûriye/Amorium Fethi**” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

25.08.2021

Tarih ve İmza

Adı Soyadı : Hasan VURAN
Öğrenci No : 701922005
Anabilim Dalı : İslâm Tarihi ve Sanatları
Programı : Tezli Yüksek Lisans
Statüsü : Yüksek Lisans

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı : Hasan Vuran
Üniversite : Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitüsü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı : İslam Tarihi ve Sanatları
Bilim/Dalı : İslam Tarihi
Tezin Niteliği : Yüksek Lisans Tezi
Sayfa Sayısı : xi + 73
Mezuniyet Tarihi :/...../2021
Tez Danışmanı : Dr. Öğr. Üy. İlhami Oruçoğlu

ABBÂSÎ-BİZANS İLİŞKİLERİ BAĞLAMINDA MU‘TASİM BİLLÂH’IN AMMÛRİYE / AMORİUM FETHİ

Bu araştırmanın konusu “Abbâsî-Bizans İlişkileri Bağlamında Mu‘tasım Billâh’ın Ammûriye / Amorium Fethi”dir. Amaç IX. yüzyılda Batı Anadolu’da coğrafi konumu itibariyle tebarüz eden Bizans şehri Ammûriye’nin çeşitli yönleriyle tanıtılması ve ikili ilişkiler çerçevesinde kentin fethi hakkında yapılan araştırmaların aktarılmasıdır.

Çalışmamızda giriş, üç ana bölüm ve sonuç bulunmaktadır. Giriş bölümünde araştırmanın tanımı mahiyetinde özet bilgiler verilmiştir. İlk bölümde araştırmaya konu olan şehir tanıtılmış ve kısa tarihi ele alınmıştır. İkinci bölümde İslam-Bizans ilişkilerine değinilmiş ve mezkûr sefere götüren süreç değerlendirilmiştir. Üçüncü bölümde de seferin başından fethin sonuna kadar vuku bulan hadiseler ana kaynaklardan aktarılarak yorumlanmıştır. Tüm anlatımın sonunda bir sonuç bölümü eklenerek konu tamamlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ammûriye, Amorium, Mu‘tasım Billâh, Theophilos, Abbâsî, Bizans, Fetih.

ABSTRACT

Name and Surname : Hasan Vuran
University : Bursa Uludag University
Institution : Social Science Institution
Field : Department of History of Islam and Islamic Arts
Branch : Department of Islamic History
Degree Awarded : Master
Page Number : xi + 73
Degree Date :/...../20....
Supervisor : Dr. Öğr. Üy. İlhami Oruçoğlu

THE CONQUEST OF AMORIUM BY MU'TASIM BILLAH WITHIN THE CONTEXT OF ABBÂSÎD-BYZANTINE RELATIONS

This research aims to investigate Mu'tasim Billah's Conquest of Ammûriye/Amorium within the concept of Abbâsîd-Byzantine relations. The main purpose is to acquaint the reader with the Amorium which is a Byzantine city in the West Anatolia and to quote the researches which has been carried out about the conquest pursuant to the bilateral relations.

Our research consists of an introduction, three main chapters and a conclusion. A summary regarding to the presentation of the research is submitted in the introduction. In the first chapter, the city which is the research object is introduced and its history is narrated briefly. In the second chapter, Islam-Byzantine relations are touched upon and the process which led to the aforementioned conquest is assessed. As for the third chapter, all the events which occurred from the beginning of the expedition until the end of the conquest are narrated. The study is brought to completion, thereby adding up a conclusion to the end of all the expression.

Key Words: Ammûriye, Amorium, Mu'tasim Billâh, Theophilos, Abbâsîd, Byzantium, Conquest.

ÖNSÖZ

İslam tarihinin Rızâ-i İlâhi yolunda çıkılan seferlerle ve büyük fetihlerle dolu olduğu şüphe götürmez bir gerçektir. Vahyin izinde yürüyen ve İslam ruhuna yakışan faaliyetlerde bulunan Müslümanlar tarih boyunca çıktıkları seferlerde geleceğe örnek olabilecek davranışlar serdetmişlerdir. Elbette bazı seferler ve hadiselerde tekrarlanması istenmeyen büyük hatalar da yapan geçmiş Müslümanların doğruları da yanlışları da günümüz açısından incelenerek ders ve ibret alınması vakıyalardır. Araştırmamıza konu olan Abbâsî asrı da farklı ırk, meşrep ve mezhepten Müslümanların günümüze ışık tutan davranışlarının oldukça çok bulunduğu bir devirdir.

Abbâsî asrı içerisinde Mu'tasım dönemindeki bir sefer hakkında ilk bilgilerimi Arapça hazırlık okuduğum sene Bağdatlı Sarf hocamın Mu'tasım'ın Ammûriye seferini anlattığı bir sohbetle edinmişim. Sonraları İslam tarihine dair aldığım seçmeli derslerde okuduğumuz bazı metinlerde aynı konunun karşımıza çıkması ve hadisenin çekiciliği beni bu olayı araştırmaya sevk etti. Yüksek lisans ders döneminde araştırma tekniklerine ve kaynaklara ulaşma konusuna dair edindiğim bilgiler konuyu etraflıca araştırmama yardımcı oldu. Yaptığım ön araştırma sonucu hakkında bir tez çalışması yapılmadığını tespit ettiğim konuyu danışmanımın da onayıyla tez konusu olarak belirledim.

Uzun yıllar devam edip Müslüman hacıların can ve mal güvenliklerini ortadan kaldıracak kadar tehlikeli bir hal alan ve hilafet merkezini senelerce meşgul eden Hürremî isyanlarının bastırılıp isyanın lideri Bâbek'in idamıyla İslam ülkesinde birliği sağlayan Mu'tasım Billâh'ın Bizans'ın katlettiği dindaşlarının intikamı uğruna çok farklı coğrafyalardan Müslümanın katılımıyla topladığı ve sayıları yüzbinleri aşan ordusuyla asırlarca Müslümanların İstanbul kuşatmalarında bir problem olarak karşılına çıkan Ammûriye'yi fethetmesi göz ardı edilemeyecek bir öneme sahiptir. Bu sebeple bu konunun tez olarak çalışılması gerekliliğine kanaat getirilmiştir.

Bu araştırmayı tamamlamayı nasip eden, Allah'a sonsuz hamd ü senâlar olsun. Yüce dini İslam'ı yaşamak konusunda bize en güzel örnek kıldığı elçisi Hz. Muhammed'e (s.a.v.) salât ve selâm olsun. Bu vesileyle, tezin konusunun tespitinden yürütülmesine kadar birçok noktada fikir ve tecrübelerini benimle paylaşan saygıdeğer danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi İlhami Oruçoğlu'na, gerek yüksek lisans ders

dönemindeki derslerinde gerekse tez aşamasındaki istişarelerde tez yazımına dair verdiği örneklerle ve kaynaklara ulaşma konusunda verdiği bilgilerle ufuk açan muhterem hocam Prof. Dr. Adem Apak'a, meselenin başında konuya dair ilk kıvılcımın oluşmasına vesile olan ve dahi Arapçanın gelişmesine büyük katkı sağlayan değerli hocam Doç. Dr. Sadoon Salih Al-Juburi'ye, yine konuyla alakalı ilk kaynaklara ulaşmamda ve tercümede yardımcı olan muhterem hocam Doç. Dr. Abdul Ghani Al-Ahjury'ye teşekkürlerimi sunarım.

Tez araştırma ve yazma sürecinde her daim dua, temenni ve teşvikleriyle yanımda olan aileme ve özellikle tezimi okuyup tespit, tenkit ve tashihlerine başvurduğum babam Hüseyin Vuran'a teşekkürü borç bilirim. Çalışmamı inceleyip dilbilgisi, anlam akışı gibi konuların tahkikinde yardımcı olan bütün arkadaşlarıma şükranlarımı sunuyorum. Tez çalışmamın tüm aşamalarındaki yoğun mesaiye tahammül eden ve her zaman destek ve teşvikleriyle moral veren kıymetli eşime de müteşekkirim.

Hasan Vuran

Bursa 2021

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU	iii
YEMİN METNİ	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT.....	vi
ÖNSÖZ.....	vii
İÇİNDEKİLER	ix
KISALTMALAR	xi
GİRİŞ	1
I. ARAŞTIRMANIN KONUSU, MUHTEVASI VE AMACI.....	1
II. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI.....	2

BİRİNCİ BÖLÜM

AMMÛRİYE/AMORİUM ŞEHRİ ve TARİHTEKİ YERİ

I. AMMÛRİYE ŞEHRİ	5
II. AMMÛRİYE’NİN KISA TARİHİ	6

İKİNCİ BÖLÜM

BİZANS’LA İLİŞKİLER VE SEFERE GÖTÜREN SÜREÇ

I. BİZANS’LA İLİŞKİLER.....	12
A. HZ. PEYGAMBER (S.A.V.) DÖNEMİ	12
1. Hicret Öncesi İlişkiler	12
2. Hicret Sonrası İlişkiler	14
B. HULEFÂ-İ RÂŞİDÎN DÖNEMİ	17
C. EMEVÎLER DÖNEMİ.....	20
D. ABBÂSÎLER DÖNEMİ.....	26
II. SEFERE GÖTÜREN SÜREÇ	31

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
AMMÛRİYE SEFERİ VE FETHİ

I. BİZANS'IN ZİBATRA'YA SALDIRMASI.....	36
II. ANADOLU HAREKÂTI	37
III. ANKARA'NIN ELE GEÇİRİLMESİ.....	41
IV. THEOPHİLOS'LA YAPILAN SAVAŞ	43
V. AMMÛRİYE'NİN FETHİ.....	45
A. ŞEHİR KUŞATMASI	46
B. ŞEHRİN ELE GEÇİRİLMESİ	48
C. ORDUNUN MERKEZE DÖNÜŞÜ.....	54
D. FETHİN ETKİLERİ.....	56
1. Bizans'a Etkileri	56
2. Abbâsîler'e Etkileri.....	58
a. Fethu Ammûriye Kasidesi	59
E. 838 SONRASI AMMÛRİYE.....	64
SONUÇ.....	66
KAYNAKÇA	69

KISALTMALAR

a.g.e:	Adı Geçen Eser
a.g.m.:	Adı Geçen Makale
a.g.tz.:	Adı Geçen Tez
a.s.:	Aleyhisselam
b.:	İbn
Bkz.:	Bakınız
bs.:	Basım
c.:	Cilt
çev.:	Çeviren
Hiz.:	Hazreti
M.Ö.:	Milattan Önce
M.S.:	Milattan Sonra
ö.:	Ölüm Tarihi
r.a.:	Radiyallahu Anh
s.:	Sayfa
s.a.v.:	Sallallâhu Aleyhi ve Sellem
ss.:	Sayfadan sayfaya
sy.:	Sayı
t.y.:	Tarih yok
yy.:	Yüzyıl

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU, MUHTEVASI VE AMACI

Antik çağlardan itibaren çok önemli ticaret yolları üzerinde bulunan bir Batı Anadolu kenti olan Ammûriye, birçok krallığın hakimiyet mücadelesine şahitlik etmiş bir şehirdir. Altın çağını yaşadığı Bizans döneminde de adeta Bizans payitahtının koruyuculuğunu üstlenmiştir. Müslümanların Bizans karşısında güçlenip İstanbul'u kuşatmaya yeltendikleri her safhada bu kent bir engel olarak karşılarına çıkmıştır. İslam-Bizans mücadelesinin Anadolu'daki odak noktalarından biri olan kentin ikili ilişkileri doğrudan etkilediğini söylemek mümkündür.

Müslümanların Bizans'la ticaret zemininde başlayıp dine davet mektuplarıyla resmileşen ilişkileri Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanından başlamak suretiyle farklı bölgelerde hükümdarlık mücadelesi olarak devam etmiştir. Mute ve Tebük savaşlarının başlattığı İslam-Bizans mücadelesi yüzyıllar boyu sürmüştür. Hulefâ-i Râşidîn devrinde Şam topraklarında, Emevî hanedanı döneminde ise Anadolu topraklarında yürütülen mücadele Abbâsî iktidarında da devam etmiş, Abbâsî halifelerinin tahkim ettiği Avâsım şehirleri üzerinden Bizans'a akınlar yapılagelmiştir. Harun Reşîd (786-809) ve Me'mûn (813-833) dönemlerinde yoğunlaştırılan bu seferlerde çok sayıda Bizans kalesi ele geçirilmiştir. Ancak Me'mûn devrinde ortaya çıkan birtakım isyanlar ve halifenin çıktığı bir Bizans seferinde vefat etmesi Bizans'a kaybettiği kaleleri geri alma imkânı sunmuştur. Abbâsî yönetimine karşı ayaklanan Bâbek'in verdiği malumat üzerine imparator Theophilos (829-842) halifenin iç isyanlarla uğraşmasından yararlanarak Abbâsî sınırına doğru sefere çıkıp Müslüman kalelerini tahrip etmiş ve halkına da katliam yapmaktan çekinmemiştir. Bu hadise, Mu'tasım Billâh (833-842) tarafından komuta edilen İslam ordusunun Bizans üzerine sefere çıkmasına ve iki devleti de derinden etkileyen bir fethine sebep olmuştur. İç isyanları bastıran halife tekrar asıl hedefi olan Bizans üzerine yürümüş ve çıkılan bu sefer Bizans'ın en önemli şehirlerinden birisi ve aynı zamanda kendi ismiyle bir hanedan çıkarmış Ammûriye kentinin şiirlere konu olan fethiyle sonuçlanmıştır.

Bizans'ın Anadolu eyalet merkezi olan ve Müslüman akınlara karşı bir korunma üssü vazifesi gören bu denli önemli şehir Ammûriye, tarih boyunca İslam-Bizans mücadelesine şahitlik etmiş olması ve Mu'tasım Billâh dönemindeki fethinin tarih ve edebiyat kitaplarında geniş yer tutması bakımından büyük önem arz etmektedir. Çalışmamızın gayesi, Abbâsî, Bizans ve hatta Türk tarihi açısından da önemi olan Ammûriye kentinin fethini ikili ilişkiler bağlamında incelemek ve bu seferi nedenleri ve sonuçlarıyla aydınlatmaktır.

II. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI

Araştırmada birçok ana ve tali kaynak taraması yapılmıştır. İlk olarak mevzu bahis fethin tarihi olan 223/838 yılından itibaren yazılmış temel kaynak sayılan eserler kronolojik sırayla tespit edilip araştırılmış, tezin genel iskeleti bu kaynakların etrafında oluşturulmuştur. Daha sonra Bizans tarihine dair yazılmış eserlerden ilgili yıllar araştırılmış ve edinilen bilgiler karşılaştırılmıştır. Konuya dair kaleme alınmış güncel akademik çalışmalar, makaleler, kitaplar ve bu çalışmaların kaynakçaları da incelenerek ana kaynaklardan edinilen bilgiler teyit edilmiştir. Kaynakçada yer alan eserlere sık sık dönüş yapılarak çapraz okumalar gerçekleştirilmiş, bu suretle en kesin bilgiye varma gayesi güdülmüştür.

Araştırmaya kaynaklık eden eserleri, şehri tanıtıcı ve seferi anlatıcı diye iki gruba ayırmak mümkündür. Şehri tanıtıcı eserlerin başında uzun yıllar Amorium antik kentinde kazı çalışmalarına başkanlık eden Dr. Chris Lightfoot'un "*Anadolu'da Bir Bizans Kenti Amorium*"¹ kitabı ve şehrin ilk çağlardan itibaren tarihini toplu bir şekilde veren Dr. Talat Koçak'ın "*Arkeolojik Veriler ve Yazılı Kaynaklar Işığında Amorium Kentinin Tarihi*"² isimli doktora tezi yer almıştır. Seferi anlatıcı diye sınıflandırdığımız eserlerin başındaysa olaydan sonra kaleme alınan eserlerin ilklerinden olan Taberî'nin

¹ Chris Lightfoot, *Anadolu'da Bir Bizans Kenti Amorium*, (çev. Mücahide Lightfoot), İstanbul: Homer Kitabevi, 2007.

² Talat Koçak, *Arkeolojik Veriler ve Yazılı Kaynaklar Işığında Amorium Kentinin Tarihi (En Eski Çağlardan Bizans Yerleşiminin Sonuna Kadar)* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.

(ö. 310/923) “*Târîhu Taberî*”³ ve seferi kronolojik sıraya göre geniş bir biçimde anlatan İbn Miskeveyh’in (ö. 421/1030) “*Tecâribu’l-Ümem*”⁴ adlı eserleri bulunmaktadır.

Zikredilen eserlerin dışında araştırmaya konu olan şehir ve buraya düzenlenen seferler hakkında malumat bulunan genel tarih kitaplarından Halife b. Hayyât’ın (ö. 240/854) “*et-Târîh*”⁵, Mes’ûdî’nin (ö. 345/956) “*et-Tenbîh ve’l-İşrâf*”⁶ ve “*Murûcu’z-Zeheb*”⁷, Ebü’l-Ferec İbnü’l-Cevzî’nin (ö. 597/1201) “*el-Muntazam*”⁸, İbnü’l-Esîr’in (ö.630/1233) “*el-Kâmil fi’t-Târîh*”⁹, Şemseddîn Zehebî’nin (ö.748/1348) “*Târîhu’l-İslâm*”¹⁰, İbn Kesîr’in (ö.774/1373) “*el-Bidâye ve’n-Nihâye*”¹¹ isimli eserlerine çokça başvurulmuş ve atıfta bulunulmuştur. Bunlarla beraber İbn Hurdazbih’in (ö. 300/912) “*el-Mesâlik ve’l-Memâlik*”¹² ve Hamevî’nin (ö. 626/1229) “*Mu’cemu’l-Buldân*”¹³ eserleri gibi coğrafya kitaplarına da başvurulmuştur. Aleksandr Aleksandroviç Vasiliev’in “*Bizans İmparatorluğu Tarihi*”¹⁴ ve Georg Ostrogorsky’nin “*Bizans Devleti Tarihi*”¹⁵ gibi Bizans’a dair eserler de araştırmaya kaynaklık etmiştir.

Mezkûr eserlerle birlikte kaynakçada belirtilen birçok farklı kitaba, araştırma ve çalışmaya da başvurulmuştur.

³ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu’r-Rusul ve’l-Mulûk*, Beyrut: Dâru’t-Türâs, t.y.

⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribu’l-Umem ve Te’âkubu’l-Himem*, Tahran: Surûş, 2000.

⁵ Halife b. Hayyât, *Târîh*, bs.2, Beyrut: Dâru’l-Kalem, 1977.

⁶ Mes’ûdî, *et-Tenbîh ve’l-İşrâf*, Kahire: Dâru’s-Sâvî, t.y.

⁷ Mes’ûdî, *Murûcu’z-Zeheb*, Kum: Daru’l-Hicre, 1989.

⁸ Ebü’l-Ferec İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam fi’t-Târîhi’l-Ümem ve’l-Mulûk*, Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1992.

⁹ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târîh*, Beyrut: Dâru’l-Kutubu’l-‘Arabî, 1997.

¹⁰ Şemsüddîn ez-Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, 1993.

¹¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, Kahire: Dâru Hicir, 2003.

¹² İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve’l-Memâlik*, Beyrut: Dâru Sâdır, 1889.

¹³ Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemu’l-Buldân*, 2.bs., Beyrut: Dâru Sadr, 1995.

¹⁴ A. A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, (çev. Arif Müfid Mansel), Ankara: Maarif Matbaası, 1943.

¹⁵ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, (çev. Fikret Işıltan), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011.

BİRİNCİ BÖLÜM
AMMÛRİYE/AMORIUM ŞEHİRİ ve TARİHTEKİ YERİ

Ammûriye, bulunduğu konum ve tarihte oynadığı rol bakımından incelenmeye değer bir antik kenttir. Eski çağlardan beri bölgedeki devletler için önemli bir yerleşim merkezi olan belde, birçok krallığın hakimiyet mücadelesine şahitlik etmiştir. Günümüzde de devam eden arkeolojik kazılar sonucu elde edilen bilgilerden kentin tarihin her devrinde önemini koruduğu anlaşılmaktadır. Bu şehir özellikle altın çağını yaşadığı Bizans döneminde İslam-Bizans mücadelesinin odak noktalarından birisi olmuştur.

I. AMMÛRİYE ŞEHİRİ

Ammûriye/Amorium, günümüzde Davulga Hisarköy Mahallesi olarak bilinen yerde, Batı Anadolu topraklarında yer alan Afyonkarahisar şehrinin 70 km. kuzey doğusundaki Emirdağ ilçesinin 12 km. doğusunda, Ankara'nın 170 km. güney batısında bulunmaktadır. Kaynaklarda Sakarya Nehri kıyısında¹⁶ ya da ona kavuşan bir akarsu yanında¹⁷ kurulmuş olduğu bilgisi bulunsa da günümüzde bölge civarında bir akarsu mevcut değildir. Amorium isminin “sevgi” anlamına gelen Latince “amor” kelimesiyle bağlantılı olduğu düşünülse de kentin adının ana tanrıçanın tapınma yeri Pessinus'a yakınlığından dolayı Ama/Ma (ana tanrıça) kelimesinden türetilmiş, “Yüce Ana” manasına gelen Ama-ura olduğu tahmin edilmektedir.¹⁸ İsim Romalılar tarafından Amorion, Bizanslılar tarafından Amorium, Müslümanlarca ise Ammûriye olarak telaffuz edilmiştir. Günümüze değin Amoura kelimesinin Emirdağ şeklinde söylenegeldiği düşünülebilir. Hamevî, Ammûriye isminin Hz. Nûh'un (a.s.) çocuklarından Sâm'ın soyundan gelen Yâfes oğlu Rûm'un kızının isminden geldiğini aktarmaktadır.¹⁹ Bu kentin etkileyici tarihiyle Batı medeniyetlerinin gelişmesine etki ettiği bilinmektedir. Şehir, büyük olaylara ve tarihteki mühim kişilerin dünya meselelerinde kendi rollerini oynamalarına tanıklık etmiştir.²⁰

¹⁶ Tarık Fethi Sultan, “Ma'reketü Ammûriye İn'itâfetü fi'l-'Alâkâti Beyne'd-Devleteyni Abbâsiyye ve Bizantiyye”, *Mecelletü 't-Terbiyeti ve 'l-İlim*, c.12, sy.3 (Musul-Irak, 2005), s.4.

¹⁷ Talat Koçak, *Arkeolojik Veriler ve Yazılı Kaynaklar Işığında Amorium Kentinin Tarihi (En Eski Çağlardan Bizans Yerleşiminin Sonuna Kadar)* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018, s.43.

¹⁸ Bilge Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İstanbul: İnkılâp Kitapevi, 1993, s.63.

¹⁹ “Ammûriye bintü'r-Rûm b. Yâfes b. Sâm b. Nûh (a.s.)” Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, 2.bs., Beyrut: Dâru Sadr, 1995, c.4, s.158.

²⁰ Chris Lightfoot, *Anadolu'da Bir Bizans Kenti Amorium*, (çev. Mücahide Lightfoot), İstanbul: Homer Kitabevi, 2007, s.21.

II. AMMÛRİYE’NİN KISA TARİHİ

Kentin tarihini aydınlatmak adına 1987 yılında Oxford Üniversitesi'nden Prof. Dr. R. Martin Harrison tarafından başlatılan arkeolojik kazı çalışmaları günümüzde halen devam etmektedir. İlk bulgulara göre şehrin tarihinin M.Ö. iki bin yılına kadar uzandığı anlaşılmaktadır.²¹ Jeopolitik önemine binaen sürekli bölge devletlerinin ilgi odağı olan Ammûriye, tarih boyunca Hitit, Frig, Galat, Yunan, Roma, Bizans, Selçuklu ve Osmanlı devletleri tarafından mesken tutulmuş ve kesintisiz yerleşim görmüştür.

Hititologlar Ammûriye'nin bir Hitit kenti olan Aura olduğunu dile getirmişlerdir. Hisarköy'ün civar köylerinde bulunan Hitit dönemine ait kalıntılar bu görüşü destekler niteliktedir. Hitit Kralı II. Murşili (M.Ö. 1321-1295) Arzava seferi sırasında Mira-Kuvaliya Kralı Maşhuiluva'nın birlikleriyle Aura'da (Ammûriye) buluşmuştur. Arzava Kralı Uhhaziti'nin (ö. M.Ö. 1322) oğlu Piyana-Kurunta komutasındaki orduyla Valma'da (Elmalı) yapılan savaşı kazanan Hititler tekrar Aura'ya dönmüşlerdir. Büyük bir güç haline gelen Hitit Krallığı, sınırların belirlenmesi ve ülkelerin paylaşılması gibi diplomatik işlerini Aura'da yapmışlardır. Bu olay kentin Eskiçağ Anadolu'su zamanında da önemli bir konuma sahip olduğunun bir göstergesidir. Bazı kaynaklarda Ammûriye, Persepolis'ten (Şiraz) Efes'e (İzmir) uzanan Kral Yolu'nun uğrak noktası olarak gösterilir. Bu durum şehrin ticari açıdan da önemli olduğuna işaret eder.²²

Roma'nın Anadolu topraklarına girmesinden sonra Galatlarla yapılan savaşı kazanması neticesinde gerçekleştirilen barış görüşmeleri Ammûriye'de yapılmıştır. Görüşmelere Paflagonya, Kapadokya, Selefkos ve Galat krallıklarından elçiler katılmıştır. Bu olay beldenin Roma'nın eline geçtiğini gösterir. Böylece şehir Roma'nın Anadolu eyaleti sınırları içerisine dahil olmuştur. İmparatorluğun Doğu Frigya'da sikke bastığı ilk kentlerden olan Ammûriye'nin Roma imparatoru Arap Philip (M.S. 244-249) devrinden itibaren önemi artmaya başlamıştır.²³ Şehir zaman içerisinde Roma'nın Asya kıtasındaki eyalet merkezlerinden biri haline gelmiştir. İstanbul'a yakın oluşu ve hem Anadolu içlerine hem de Marmara, Ege ve Mezopotamya cihetlerine giden yolların

²¹ Doğu Mermerci, “Afyon Bölgesi ve Hinterlandında M.Ö. II. Bin Yerleşme Birimleri”, 8. *Türk Tarih Kongresi (TTK)*, 1979, c.1, s.162.

²² Bkz. Koçak, a.g.tz.

²³ Koçak, a.g.tz., ss.44-48.

kesiştiği noktada olması bu merkezin önemini artırmıştır.²⁴ Bulunduğu konum itibariyle bölgeler arası ticarete de önemli bir rol oynamıştır. Ammûriye yakınlarında Docimeium'da (İscehisar) imparatorluğun mermer ocakları bulunuyordu. Akdeniz ticareti için aranan önemli mallar arasında olan bu mermerler Ammûriye üzerinden Konya (İconium) yoluyla Tarsus'a, Ankara (Anykra) yoluyla doğuya, şarhöyük (Dorylaeum) ve İznik (Nicaea) yollarıyla da İstanbul'a (Constantinopolis) ulaştırılıyordu.²⁵

Kentin geçmişi tarih öncesi devirlere dayanıyorsa da şüphesiz zirve dönemini Bizans devrinde yaşamıştır. Yukarı şehir ve Aşağı şehir olarak isimlendirilen iki ana bölümden oluşan belde iç içe katmanlı bir sur yapısıyla çevrilmiştir. şehrin dış surlarının imparator Zeno (474-491) zamanında yapıldığı bilinmekle beraber Yukarı şehir surlarının ve içindeki kalenin, şam topraklarının tamamen elden çıkması üzerine Müslüman akınları engellemek adına yapıldığı tahmin edilmektedir.²⁶ Kaynaklarda, kenti çevreleyen surların bini aşkın burcunun olduğu ve bu burçların güçlendirilmesi suretiyle şehrin İslam ülkesine yapılacak seferler için güçlü bir merkez üs olarak kullanıldığı geçmektedir.²⁷ Böylece şehir içerisinde askeri garnizon şeklinde bir şehir daha kurulmuştur. Halife Mu'tasım'ın (833-842) 223/838 yılındaki seferi sırasında bu kale tamamen tahrip edilmiş, daha sonra yeniden inşa edilen duvarlar şehrin eski gücünü hatırlatmak için yapılmıştır. Anadolu Thema'sının²⁸ başkenti²⁹ ve Anadolu ordularının merkezi³⁰ olan şehir aynı zamanda "Amorium Hanedanı" diye anılan 820-867 yılları arasında hüküm sürmüş imparatorlar II. Michael (820-829), Theophilos (829-842) ve III. Michael'in (842-867) de memleketi olmuştur. İmparatorluğun Anadolu'daki merkezi olan belde, Bizans payitahtından sonraki en büyük şehir olarak tarif edilmiştir.³¹ Ammûriyeli bir hanedanın başa geçmesinin şehrin itibarını da artırdığı düşünülebilir. Dîneverî burası hakkında "Küçük Konstantiniyye" tabirini kullanmıştır.³²

²⁴ Sultan, a.g.m., s.1.

²⁵ Koçak, a.g.tz., s.49.

²⁶ Lightfoot, a.g.e., s.148.

²⁷ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-Zamân fi Tevârihi'l-Âyân*, Dımaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2013, c.1, s.72.

²⁸ Thema: 7.-12. Yüzyıllar arası Bizans'ın kullandığı idari birimlere verilen ad, eyalet.

²⁹ Lightfoot, a.g.e., s.48.

³⁰ Erman şan, "Mu'tasım-Billâh'ın 223/838 Yılındaki Asia Minor Seferi'nin Hedefi: "Küçük Constantinopolis", *Cedrus The Journal Of MCRI*, c.8, (Antalya, 2020), s.547.

³¹ Meş'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İşraf*, Kahire: Dâru's-Sâvî, t.y., s.308.

³² Ebû Hanîfe ed-Dîneverî, *Ahbâru't-Tivâl*, Kahire: Dâru İhyâu'l-Kutubu'l-Arabî, 1960, s.402.

Bu kentin Hristiyanlığın göz bebeği ve Konstantiniyye'den daha üstün bir mekân olduğunu aktaranlar da bulunmaktadır.³³ Bu veriler şehrin büyüklüğü ve önemi hakkında bilgi edinmemize bir hayli katkı sağlamaktadır.

Ammûriye ile ilgili dikkat çeken bir bilgiyi de burada zikretmeyi faydalı görüyoruz. Selmân-ı Fârisî'nin (r.a.) İnan'da başlayan din arayışı da onu önce Şam'a, Musul'a, Nusaybin'e ve nihayetinde Ammûriye'ye sürüklemiştir. Babasının çiftliğine giderken yolda rastladığı kilisedeki Hristiyanların yaptıkları hoşuna gitmiş ve burada gördüğü ibadet şekli onun aşkla bağlı olduğu sarsılmaz Mecûsî inancını sarsmıştır. Babasının tüm engellemelerine rağmen bir kervanla Hristiyanlardan öğrendiği dinin merkezi olan Şam'a gelmiş, burada bu dine girmek ve onu öğrenmek istemiştir. Şam'da beraber olduğu din âlimini çok sevmiş ve ona tabi olmuştur. Bu zat ölüm döşeğindeyken ondan kendisi gibi birini tavsiye etmesini istemişse de papaz insanların öteden beri gelen dinlerini bozduklarından, sâlih kimselerin ise öldüğünden yakınlık onu daha uzak bir belde olan Musul'a yönlendirmiştir. Önce Musul'a, oradaki zatın tavsiyesiyle de Nusaybin'e giden Selmân-ı Fârisî muhakkik bir din âlimi arayışıyla beldeler dolaşmış, insanların en bilgininin Ammûriye'de olduğu söylenince oraya giderek o âlimin yanına yerleşmiş, bu kişi ölünceye kadar da burada yaşamıştır. Din adamından Hz. İbrahim'in (a.s) dini üzere bir peygamberin geleceğini, iki taşlık arazi arasında bulunan hurmalık bir yere göç edip orada yaşayacağını, sırtında peygamberlik mührü olduğunu ve onu gördüğünde hemen tanıyacağını duyunca o bölgeye gitmek istemiştir. Mezkûr zat öldükten bir müddet sonra şehre gelen Kelb kabilesinden kimselerle görüşüp ülkeleri hakkında bilgi edindiğinde onlarla birkaç inek ve koyun karşılığında kendisini de yanlarında götürmeleri şartıyla anlaşmış Arap topraklarına gelmiştir. Ne var ki bu kimseler Vâdi'l-Kurâ'da ona zulmedip onu Yahudilere satınca onlarla beraber Medine'ye gitmiş, burasının Ammûriyeli âlimin tarif ettiği yer olduğunu anlayınca da burada kalmış ve Hz. Muhammed (s.a.v.) oraya hicret ettiğinde de Müslüman olmuştur.³⁴

³³ Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer*, Kahire: el-Matba'atü'l-Hüseyniyetü'l-Mısıriyye, t.y. c.2, s.33.

³⁴ İbn İshâk, *Sîretü İbn İshâk*, Beyrut: Dâru'l-Fikir, 1978, ss.89-93; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, Beyrut: Dâru'l-Mektebetü'l-İlmiyye, 1410/1990, c.4, ss.56-58; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 39/140-147.

Hristiyan din adamlarınca bilgin kabul edilen kimselerin bu şehirde bulunması kentin dini anlamda da önemli olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca Kelb kabilesinin bu şehirle ticari bağlarının bulunması Arapların bu şehri tanıdıklarını, İslam öncesinde de buraya gelip gittiklerini göstermektedir.

Bizans'ın Anadolu'daki en önemli kalesi olması, ayrıca İstanbul güzergâhında adeta İstanbul'un anahtarı konumunda bulunması şehri Müslüman akınlarının da hedefi haline getirmiştir. “Şu iki şehir, Ammûriye ve Nikea fethedilmeden Konstantiniyye fethedilmeyecektir.”³⁵ şeklinde rivayet edilen bir hadis de şehre yapılacak akınları teşvik eder niteliktedir. Hz. Ömer (634-644) Şam bölgesindeki fetihler devam ederken Humus valisi Umeyr b. Sa'd el-Ensari'yi Anadolu içlerine sefer düzenlemesi için görevlendirmiştir. Bizans içlerine kadar ilerleyen bu ordu nihayetinde Ammûriye'ye ulaşmış ve yapılan savaş sonunda şehir büyük tahribata uğramıştır. Makdîsi'nin aktardığına göre bu tahribat “Hımâr'ın içinden daha harap”³⁶ şeklinde bir darbimesele dönüşmüştür. Kaynaklarda bu sefer Ammûriye'ye yapılan ilk Müslüman akın olarak geçmektedir.³⁷

Şam bölgesinin fethi tamamlandığında da Müslümanların Anadolu seferleri hiç durmamış, akınlar bölgedeki önemli merkezler hedef alınarak sürdürülmüştür. Şam valisi Muâviye b. Ebû Süfyan da 23/644 yılının yaz aylarında Bizans topraklarına çıktığı bir seferde Ammûriye'ye kadar gelmiştir. Bu sefere sahâbilerden Ubâde b. Sâmit, Ebû Zer, Şeddâd b. Evs ve Ebû Eyyûb Hâlid b. Zeyd el-Ensârî de katılmıştır.³⁸ Buradaki savaş sonucu bu müstahkem şehir fethedilemediyse de Müslümanlar bu zengin eyaleti kuşatıp birçok ganimet ve esirle Dımaşk'a dönmüşlerdir.³⁹

668 tarihinde Bizans imparatoru II. Konstans'ın (641-668) bir isyan neticesinde suikasta uğramasının ardından oluşan istikrarsızlık Müslümanların faydasına olmuş, o tarihte ve sonrasında İslam orduları hem Anadolu içlerinde hem de Akdeniz ve Ege

³⁵ Buhârî, *Târîhu'l-Kebîr*, Haydarabad: Dâiretü'l-Ma'arifu'l-Osmâniye, t.y., c.5, s.362.

³⁶ Belâzûrî'nin aktardığına göre tahrip edilen bölgeye “Hımâr Vadisi” deniliyordu. Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, Beyrut: Dâru'l-Hilâl, 1988, s.138.

³⁷ Belâzûrî, *age*, s.138; Makdîsi, *el-Bed' ve't-Târîh*, Bûr Sa'îd: Mektebetü's-Sekâfetü'd-Dîniyye, 1431/2010, c.5, s.182.

³⁸ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk*, Beyrut: Dâru't-Türâs, t.y., c.4, s.241; Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi't-Târîhi'l-Ümem ve'l-Mulûk*, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1992, c.4, s.327.

³⁹ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, (çev. Fikret Işıltan), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011, s.108.

adalarında birçok kale fethetmişlerdir.⁴⁰ 49/668 senesi, önce Fedâle b. Ubeyd, ardından Yezîd b. Muâviye'nin İstanbul'a ulaşip şehri kuşattığı tarih olmuştur.⁴¹ Bu sefer sırasında önce Ammûriye ele geçirilmiş, arkasından İstanbul'a hareket edilmiştir. Ancak İstanbul kuşatmasının kalkmasını müteakip Bizans Ammûriye'yi geri almıştır.⁴² Daha sonra 89/708 yılında Emevi halifesi I. Velîd'in (705-715) kardeşi Mesleme b. Abdülmelik, yazın çıktığı Anadolu seferinde Ammûriye'nin de içinde bulunduğu birçok kale zapt etmiş, ganimet elde etmiştir.⁴³

Süleyman b. Abdülmelik (715-717) zamanında, sonrasında ve Abbâsî devrinde de Anadolu üzerine akınlar devam etmiş, Bizans başkenti taarruz ve kuşatmalara maruz kalmıştır. İleride detaylıca yer vereceğimiz 223/838 yılında vuku bulan fetih bu seferlerin en önemlisi olarak anılmaktadır. Bu taarruz Bizans'ta o denli bir etki bırakmıştır ki imparator III. Michael (842-867) tahribata uğrayan kaleyi ve surları tamir ettirmemiş, şehir uzunca bir müddet yok sayılmıştır.⁴⁴ Bu büyük yıkımın ardından bir nebze toparlanan şehir, 319/931 tarihinde Abbâsîlerin Tarsus emiri Semel ed-Dülefî tarafından tekrar ele geçirilip ateşe verilmiştir.⁴⁵ Zikredilen tüm bu harekâtlar sırasında adeta İstanbul seferlerine engel teşkil eden Ammûriye kalesi Bizans ve İslam ordularının sürekli olarak karşı karşıya geldiği, iki büyük devletin mücadelesine şahitlik eden bir mekan olarak karşımıza çıkmaktadır. Daha önce de belirtildiği üzere şehrin jeostratejik/coğrafi konumu bunda belirleyici olmuştur.

⁴⁰ Ostrogorsky, *a.g.e.*, s.114-115.

⁴¹ Taberî, *a.g.e.*, c.5, s.232; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, Beyrut: Dâru'l-Kutubu'l-'Arabî, 1997, c.3 s.56.

⁴² Koçak, a.g.tz., s.53.

⁴³ Taberî, *a.g.e.*, c.6, s.439; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c.4, s.17; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Kahire: Dâru Hicr, 2003, c.12, s.418.

⁴⁴ Koçak, a.g.tz., s.50.

⁴⁵ Lightfoot, *a.g.e.*, s.59.

İKİNCİ BÖLÜM
BİZANS'LA İLİŞKİLER VE SEFERE GÖTÜREN SÜREÇ

Tanısmak, ilişki kurmak ve etkileşimde olmak insanın tabiatında bulunan hasletler olduğundan tarihin her devrinde farklı toplumlar, milletler ve devletler birbirleriyle iletişime geçmiştir. Hal böyleyken tebliğ görevi üstlenmiş bir peygamberin etrafındaki toplumlarla tanışması ve ilişki kurması kaçınılmazdır. Nitekim Hz. Muhammed'in (s.a.v.) içinde yaşadığı Arap toplumunun yanı sıra Yahudilerle ve Hristiyanlarla da münasebetleri olmuştur. Biz konumuz gereği bu bölümde Bizans özelinde Hristiyanlarla kurulan ilişkileri inceleyeceğiz.

I. BİZANS'LA İLİŞKİLER

Müslümanların ilk dönemlerde ticari bir zeminde başlayan Bizans'la ilişkisi sonraki yıllarda diplomatik bir hal almış, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) dine davet mektuplarıyla ilk resmi münasebet gerçekleşmiştir. Ancak gelişen olaylar neticesinde çok geçmeden Bizans'la ilişkiler savaş meydanlarına taşınmış, peygamberliğin son yıllarında başlayan savaşlar sonraki dönemlerde de devam ederek uzun soluklu bir mücadelenin başlangıcı olmuştur.

A. HZ. PEYGAMBER (S.A.V.) DÖNEMİ

Hz. Muhammed (s.a.v.) tüm insanlığı tevhid inancına davetle yükümlü bir elçidir. Ona, davetine yakınlarından başlaması, daha sonraları da bu daveti herkese yayması emredilmiştir. İşte bu sebeple Rasulullah (s.a.v.) risalet vazifesini yapmaya doğup büyüdüğü Mekke'de başlamış, hicret mekânı Medine'de devam etmiş, ancak görevini buralarla sınırlı tutmayıp tüm Arap yarımadasına ve civar devletlere de ulaşmaya çabalamıştır. Bizans da bu devletlerden biridir. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bu devletle ilişkisinin risâlet öncesinde ekonomik faaliyetler çerçevesinde başladığı daha sonra diplomatik bir hüviyet kazandığı, nihayetinde askeri zıtlışmalara ve savaşa dönüştüğünü söylemek mümkündür.

1. Hicret Öncesi İlişkiler

Şam topraklarının Bizans'ın kontrolünde olması göz önünde bulundurulduğunda Hz. Muhammed'in (s.a.v.) bu devletle ilk bağlantısının İslam öncesindeki Suriye seyahatleri sırasında olduğunu söylemek mümkündür. Muhammed Hamidullah, onun

Bizans'a karşı daima şefkat hissi beslediğini söylemektedir.⁴⁶ Mekke'deki putperest toplum düşünüldüğünde ehl-i kitap olan kimselere karşı şefkat duygusu gütmek tabii bir durumdur. Mekkeli müşrikler de kendilerine nispetle Hristiyanlara daha yumuşak tabirler kullandıkları için Müslümanları onlara yakın görüyorlardı.

Kur'an-ı Kerim'de, sırf kendi bencil arzularına uyan sapkın kimseler olarak tanımlanan müşrikler çok sert bir şekilde uyarılırken⁴⁷ bu uyarıların devamında ehl-i kitaptan davet edilenlerin inat etmeden kabul edecekleri, kendilerinin de benzer bir inanışta olduklarını söyleyecekleri belirtilmiş, daha yumuşak ifadeler kullanılmıştır.⁴⁸ Müslümanların Bizans'a bakışı, Rûm Suresi'nin ilk ayetlerinde de bahsi geçen hadise dikkate alındığında daha iyi anlaşılacaktır.

Kur'an-ı Kerim'in nazil olmaya başladığı 7.yy. başları Bizans için sıkıntılı yıllar olmuştur. İmparator Herakleios (610-641) tahta çıktığında batıda Avar ve Slav, doğudaysa Sâsânî taarruzları şiddetlenmiş, Bizans hükümdarı tüm bu saldırılara aynı anda karşı koyamamıştır. İranlılar 611 yılında Şam topraklarına girmiş, imparatorluğun önemli şehirlerinden Antakya'yı zapt etmiştir. Az bir müddet sonra Dımaşk da onların eline geçmiştir. 614'te Kudüs'ü kuşatan Sâsânî ordusu yaptıkları kulelerle ve mancınıklarla surları yıkıp şehri yağmalamış birçok Hristiyan'ı kılıçtan geçirmiştir. İmparator I. Konstantin (306-337) tarafından yaptırılan Mukaddes Mezar Kilisesi ateşe verilmiş ve içerisindeki değerli eşyalarla beraber İsa'nın (a.s.) gerildiği kabul edilen haç Medâin'e taşınmıştır.⁴⁹

Bizans'ın bu büyük yenilgisi yukarıda bahsettiğimiz nedenden ötürü müşriklerde çok büyük sevince sebep olmuştur. Ateşperest İran'ın galibiyetini bir böbürlenme aracı yapan müşrikler, Sâsânîler'in Bizans'ı mağlup ettiği gibi kendilerinin de Müslümanları yeneceğini ima etmişler, siz kitap ehliniz Bizans da öyle, biz ise ümmiyiz (kitapsızız), bizim İranlı dostlarımız sizin Bizanslı dostlarımıza galip geldi, biz de sizi mutlaka yeneceğiz diyerek meydan okumuşlardır.⁵⁰ Bu olay akabinde inen Rûm Suresi'ndeki

⁴⁶ Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, (çev. Mehmet Yazgan), İstanbul: Beyan Yayınları, 2019, s.280.

⁴⁷ Kasas, 28/50.

⁴⁸ Kasas, 28/53.

⁴⁹ A. A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, (çev. Arif Müfid Mansel), Ankara: Maarif Matbaası, 1943, c.1, s.248.

⁵⁰ Muhammed Ali es-Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*, (çev. Sadreddin Gümüş-Nedim Yılmaz), İstanbul: Ensar Neşriyat, 1995, c.4, s.506.

“Rumlar yakın bir yerde yenilgiye uğradular. Fakat onlar bu yenilgilerinden sonra birkaç yıl içinde galip gelecekler. Önce olduğu gibi sonra da Allah’ın dediği olur. O gün müminler Allah’ın yardımı sebebiyle sevinecekler. O dilediğini muzaffer kılar. O çok güçlüdür, engin merhamet sahibidir”.⁵¹ ayetleri Müslümanların ilk dönemde Bizans’a karşı sempati beslediğini ve haklarında olumlu düşündüklerini göstermektedir. Olay üzerine Hz. Ebubekir ve Übey b. Halef iddialaşmış, Müslümanlar Rumların kazanmasını beklemeye başlamıştır. 627 yılında meydana gelen Ninova zaferiyle ayet tezahür etmiş, Bizans galip olunca Hz. Ebubekir bahsi kazanmıştır.⁵²

2. Hicret Sonrası İlişkiler

Hudeybiye barışıyla sakinleşen ortamda Hz. Peygamber (s.a.v.), birçok beldeye olduğu gibi Bizans’a da “İçlerinden haksızlığa sapanlar dışında ehl-i kitapla mücadelenizi sadece en güzel yolla sürdürün ve deyin ki: "Bize indirilene de size indirilene de inandık. Bizim tanrımız da sizin tanrınız da birdir. Biz O’na teslim olmuşuzdur.”⁵³ ayeti gereğince davet mektubu göndermiştir. Mektubun metni aşağıda sunulmuştur:

“Rahman ve Rahim olan Allah’ın adıyla!

Allah’ın kulu ve elçisi Muhammed’den, Rumların kralı Herakleios’a:

Allah’ın selamı hakikat yolunu izleyen kimsenin üzerine olsun! Seni tam bir İslam daveti ile (İslam’a) çağırıyorum. İslam’a tabi olursan tam bir esenlik içinde olursun ve Allah sana iki kat ecir ve sevap verir. Ama bundan kaçınacak olursan köylülerin (hüküm altındaki tebanın) günahları da senin üzerine olacaktır. Ve (siz) ey kendilerine kitap gönderilenler, sizinle bizim aramızda müşterek olan söze geliniz. Allah’tan başkasına kulluk etmeyelim, O’na hiçbir şeyi ortak koşmayalım ve aramızdan hiç kimse çıkıp da Allah’tan başkasını tapınacak rab (efendi) edinmesin. Eğer tüm bunlardan sonra onlar yine yüz çevirirlerse, işte o zaman, ‘Siz şahit olun ki kuşkusuz biz Müslümanız (Allah’a teslim olup inananlardanız).’ deyiniz.”⁵⁴

⁵¹ Rûm, 30/2-5.

⁵² Casim Avcı, *İslam Bizans İlişkileri*, 1.bs., Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2016, s.107.

⁵³ Ankebût, 29/46.

⁵⁴ Hamidullah, *a.g.e.*, s.280.

Bizans imparatoru Kudüs'te bulunduğu bir esnada bizzat kendisine verilen bu mektupla gelen davete oldukça sıcak yaklaşmış, Sâsânî hükümdarının sergilediği menfi tutumu takınmamıştır. Muhammed Hamidullah'ın, İbnü'l-Cevzî'ye nispetle aktardığı bilgilere göre Herakleios, mektubu getiren elçi Dihyetü'l-Kelbî'yi şahsen ağırlamış, şayet halkı rıza gösterecek olsa Hristiyanlığı terk ederek Müslüman olacağını söylemiştir.⁵⁵ Zikredilen rivayet gerçek bile olsa, ikili ilişkilerin kısa bir zaman sonra savaşa dönüşmesi, imparatorun şahsi düşüncelerinin devletin siyasetini etkilemediğini göstermektedir.

İmparatorluğun İran'a karşı yaptığı savaşlarda dâimi müttefiki olan Gassânîler de benzeri bir mektuba muhatap olmuşlar ancak liderleri Hâris b. Ebû Şemîr, bu duruma çok sinirlenmiş, Medine'ye sefer düzenleme tehdidinde bulunmuştur. Bu davet mektuplarına kızan Gassânîler'den Şurahbil b. Amr, Busra'ya gönderilen elçi Hâris b. Umeyr el-Ezdî'yi Mute'de yakalayıp şehit etmiştir. Bunun haberi Rasulullah'a (s.a.v.) ulaşınca derhal üç bin kişilik bir birlik kurup Mute'ye yollamıştır. Müslümanlar, Herakleios'un da desteğiyle yüz bin kişi olan düşman ordusuyla 8/630 yılında Mute'de karşı karşıya gelmiş, ancak yapılan savaş esnasında Müslüman komutanlar şehit düşünce komutayı eline alan Hâlid b. Velîd orduyu yok olmaktan kurtarıp başarılı bir geri çekilme taktiği uygulamıştır.⁵⁶

Bu savaştan bir yıl kadar sonra Gassânîler'in Bizans'ın da desteğini alarak Medine üzerine bir harekât düzenleyeceği haberi Müslümanlara ulaşınca Hz. Peygamber (s.a.v.) o zamana kadar yapmadığı bir şey yapıp, seferin yapılacağı yeri haber verip, Mekke ve civarındaki kabilelere seferberlik çağrısında bulunmuştur. Tebük Gazve'si olarak isimlendirilen sefer, Kur'ân-ı Kerîm'de de teşvik edilmiş, katılmayanların ahirette cezaya çarptırılacağı ifade edilmiştir. *"Ey iman edenler! Ne oldunuz ki, size 'Allah yolunda sefere çıkın' denilince, yere çakılıp kaldınız. Yoksa ahiretten vazgeçip dünya hayatını mı seçtiniz? Oysa ahirete göre dünya hayatının yararı, pek az bir şeydir. Eğer Allah yolunda sefere çıkmazsanız, sizi elem dolu bir azap ile cezalandırır ve yerinize sizden başka bir toplum getirir. Siz ise ona hiçbir zarar veremezsiniz. Allah her şeye hakkıyla gücü yetendir."*⁵⁷ Bu ayetlerin tesiriyle

⁵⁵ Hamidullah, a.g.e., s.281.

⁵⁶ Vakıdî, *el-Megâzî*, Beyrut: Dâru'l-'Alemlî, 1989, s.855-869, Taberî, a.g.e., c.3, s.40.

⁵⁷ Tevbe, 9/38-39.

Müslümanlar bu sefer için hazırlanmış, gidemeyecek olanlar, imkânı olmayan askerlere maddi yardımda bulunmuştur. Son zamanlarda İslam'a giren kabilelerin de katılımıyla asker sayısı otuz bine ulaşan ordu bizzat Hz. Muhammed'in (s.a.v.) komutasında Medine'den hareket etmiştir.⁵⁸

Rasulullah (s.a.v.) Tebük'e ulaştığında Bizans imparatoruna onu İslam'a davet eden, hiç olmazsa halkının Müslüman olmasına karşı çıkmamasını talep eden bir mektup daha göndermiştir. Mektubun metni şu şekildedir:

“Allah'ın elçisi Muhammed'den, Rumların efendisine:

Seni İslam'a davet ediyorum. Eğer İslam'a girersen, Müslümanların sahip olduğu haklara sahip olur, onların görev ve sorumluluklarıyla bağlı olursun. Şayet İslam'a girmeyi kabul etmezsen cizye ödersin. Gerçekten de aziz olan Allah şöyle diyor: 'Kendilerine kitap verilenlerden Allah'a ve ahiret gününe inanmayan, Allah ve Rasulünün haram kıldığını haram saymayan ve hak dini kendisine din edinmeyen kimselere, küçülerek elleriyle cizye verinceye kadar savaşın.' Aksi halde, İslam'a girmeleri ya da cizye ödemeleri konusunda kendi tebaan arasına girme.”⁵⁹

İmparator, Müslümanları yatıştırmak adına Hz. Peygamber'e (s.a.v.) hediye olarak bir miktar para göndermiş ancak bu para mektuptaki sözlerin bir karşılığı olarak gönderilmediğinden, Hz. Muhammed (s.a.v.) bu altınları diplomatik hediye olarak değil, savaş ganimeti olarak almış ve askerler arasında dağıtmıştır.⁶⁰ Rasullah'ın (s.a.v.) seferle ilgili, imparatora mektup yazması muhatabının Gassânî lideri değil, Bizans imparatoru olduğunun göstergesidir. Tebük hadisesi Müslümanların Bizans'a açık bir şekilde meydan okuması olarak düşünülebilir. Bir bakıma bu harekât, Müslümanların hücumu geçme, Bizans'ın ise savunmaya çekilme sürecini başlatmıştır. Dolayısıyla Arap yarımadasının kuzeyinde başlayan ve Anadolu içlerine, Atlas okyanusuna ve Batı Avrupa'ya kadar uzanan fetih hareketlerinin temelini Tebük'te atıldığını ve bu seferlerin başlatıcısının bizzat Hz. Peygamber (s.a.s.) olduğunu söylemek mümkündür.⁶¹

⁵⁸ Vakıdî, *a.g.e.*, ss.989-1022.

⁵⁹ Hamidullah, *a.g.e.*, s.285.

⁶⁰ Hamidullah, *a.g.e.*, s.285.

⁶¹ Adem Apak, “Emevîler Döneminde Anadolu'da Arap-Bizans Mücadelesi”, *UÜİF Dergisi*, c.18, sy.2, (Bursa, 2009), s.100.

Tebük'te birkaç hafta kalmalarına rağmen karşılarına bir ordunun çıkmamasıyla Müslümanlar, Şam topraklarındaki bazı bölgeleri itaat altına alıp Medine'ye dönmüşlerdir. İmparatorun, halkın İslam'a girmesini engellememesini isteyen peygamberin mektubunu dikkate almaması ve sadece Müslüman olduğu gerekçesiyle Amman valisi Ferva'yı çarımha gerdirmesi üzerine Hz. Peygamber, (s.a.v.) Mute komutanlarından Zeyd b. Hârise'nin oğlu Üsâme komutasında bir ordu hazırlamıştır. Ne var ki bu ordu ancak onun vefatından sonra Hz. Ebubekir (632-634) döneminde yola çıkabilmiştir.⁶²

İslam'ın, ehl-i kitap olması sebebiyle Bizans'la ikili ilişkileri barış ortamında başlamış, ancak Müslüman bir elçinin Rumların kontrolü altındaki Gassânî ülkesinde öldürülmesi, ilişkileri doğrudan etkilemiş, olayın ardından oluşan gergin ortam, Müslümanlarla Rumların savaş meydanlarında karşı karşıya gelmelerine sebep olmuştur. Mute ve Tebük gibi savaşların akabinde imparatorun sadece Müslüman olduğu gerekçesiyle bir valiyi çarımha gerdirmesi Hulefâ-i Râşidîn döneminde de devam eden ve arkası kesilmeyen savaşları tetiklemiş ve bu mücadeleler yüzyıllar boyu devam etmiştir. Ancak bu hareketler, safi intikam duygusuyla yapılan seferler olarak değerlendirilmemelidir. Bunlar İslam'a girmek isteyen halklara engel olan kimselere karşı yapılan mücadelelerdir. İslam seferlerinin harekete geçirici en önemli sebebi İslam'ı tebliğ ve buna engel teşkil eden sâikleri ortadan kaldırmaktır.

B. HULEFÂ-İ RÂŞİDÎN DÖNEMİ

Hz. Ebubekir'in (632-634) halifeliği ile başlayan dönem, Müslümanlarla Bizans arasında yüz yıl boyu devam edecek çekişme ve savaşların yoğun olarak yaşandığı, iki tarafın birbiriyle askeri, siyasi ve diplomatik irtibatının arttığı bir dönem olmuştur. Araştırmamızın esas odağı olan Ammûriye kalesi de Şam topraklarında cereyan eden savaşların kaybedilmesi ve bölgedeki Bizans şehirlerinin ardı ardına düşmesi neticesinde Bizans tarafından güçlendirilmiş ve Anadolu topraklarının muhafazası amacıyla askeri bir üs haline getirilmiştir. Bizans'ın Şam'daki yenilgileri ve o toprakları terk etmeye mecbur kalması imparatorluk için çok ağır bir durumdur, zira kendisi için çok küçük sayılabilecek birlikler karşısında bozguna uğramış ve kadim kentleri Müslümanların eline geçmiştir.

⁶² Hamidullah, *a.g.e.*, s.288.

Rasulullah'ın (s.a.v.) vefatından sonra itaatsizlik eden kabilelere tekrar boyun eğdirip Arap yarımadasında birliği sağladıktan sonra Hz. Ebubekir, sahabeyle de istişare ederek Şam tarafına ordu göndermeyi kararlaştırmıştır.⁶³ İslam'ın bu ordusu ve devam eden akınları bu topraklarda Bizans'ın Sâsânîler'e karşı elde ettiği başarıları adeta geçersiz hale getirmiştir. Rumlar o güne kadar Sâsânîler'e karşı savunmak durumunda oldukları beldeleri Müslümanlara karşı müdafaa edememiştir. Dört halife devrinde imparatorluk Filistin, Suriye, Mısır, Kuzey Afrika topraklarından el çekmek zorunda kalmıştır.⁶⁴

İlk halife Hz. Ebubekir, Amr b. el-Âs'ı Filistin, Şurahbil b. Hasene'yi Ürdün, Yezîd b. Ebû Süfyan'ı Şam bölgesine vali tayin ederek üç orduyu Suriye tarafına sefere çıkarmış, düşman sayısının fazla olduğu haberini alınca Irak bölgesindeki komutanı Hâlid b. Velîd'i askerleriyle beraber Şam'a kaydırmıştır.⁶⁵ Bu ordular irili ufaklı muharebelere girmiş bazı yerleri zapt etmiş olsalar da 13/634 yılında Ecnadeyn'de meydana gelen savaş, Müslümanların bölgede yok sayılamayacak bir güç olduğunu ortaya koymasından önemlidir. Zikri geçen dört komutanın orduları Ecnadeyn'de birleşmiş ve imparator Herakleios'un kardeşi Theodoros komutasındaki, sayıları 100 bine yaklaşan Rum ordusunu büyük bir bozguna uğratmıştır.⁶⁶ Bu büyüklükte bir Rum ordusunun yenilmesi Şam şehirlerine yapılacak akınları da kolaylaştırmış olsa gerektir. Bölgede zayıflayan Bizans'ın savunma refleksiyle hareket ettiği düşünülebilir.

Hz. Ebubekir'in vefatı Ecnadeyn muharebesinin gerçekleştiği günlere tesadüf eder. Onun vefatının ardından hilafet makamına getirilen Hz. Ömer (634-644) de bu harekâtları teşvik etmiştir. 15/636 tarihli Yermük savaşı ise Şam topraklarındaki Bizans hakimiyetinin sonunu getirmiştir. Yermük savaşı öncesi ve sonrasındaki harekâtlarda Fihl, Dimaşk, Hama, Humus, Kınnesrîn gibi şehirler fethedilmiş, böylece İslam ordusunun karşısında duracak ciddi bir güç kalmamış, Bizans kuvvetleri de tamamen dağılmıştır. Ancak Şam bölgesinde tam bir hakimiyet sağlamak için Filistin bölgesinin önemli şehirlerinin de ele geçirilmesi elzem görülmüş, daha önce Amr b. el-Âs tarafından zapt edilmeye çalışılan ve bazı kısımları fethedilen topraklarda bulunan

⁶³ Belazûrî, *a.g.e.*, s.111.

⁶⁴ Avcı, *a.g.e.*, s.60.

⁶⁵ Belazûrî, *a.g.e.*, s.112-116.

⁶⁶ Vakıdî, *a.g.e.*, s.60; Halife b. Hayyât, *Târih*, bs.2, Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1977, s.119; Belazûrî, *a.g.e.*, s.117; Taberî, *a.g.e.*, c.3, s.410.

Hristiyanlığın kutsal şehri Kudüs, Şam'ın kuzey topraklarında kontrolü sağlayan Müslümanların yeni hedefi olmuştur. Başta antlaşma tekliflerini reddetmişlerse de Kudüslüler bir müddet sonra halifenin bizzat gelmesi şartıyla şehri teslim edeceklerini bildirmişler, Hz. Ömer'in 15/638 yılında bizzat gelerek yaptığı antlaşmayla da Kudüs şehri Müslümanların hakimiyetine girmiştir. Kudüs'ün ardından 19/640 senesinde Kaysâriyye şehrinin de fethi bir bakıma Bizans'ın Şam topraklarındaki hakimiyetinin sonu olmuş ve Anadolu'ya çekilmesini gerektirmiştir.⁶⁷ Bizans tarihçisi Ostrogorsky, Bizans'ın kutsal topraklardaki hakimiyetini on yıl gibi kısa bir zamanda tamamen kaybetmesini Bizans ve Sâsânî devletleri arasındaki sürekli devam eden savaşlardaki zayıflama sebebine bağlamaktadır. Yazar, Süryani ve Kıpti kiliselerinin Bizans'tan ayrılmaya meyillerinin bulunması nedeniyle bölgeyi işgallere karşı savunmadıklarını ve hatta özellikle Mısır'ın fethi sırasında işgalci kuvvetlere yardımcı olduklarını savunmaktadır.⁶⁸ 19/640 – 21/642 yılları arasında Bizans'ın tahıl ambarı sayılan Mısır'ın fethinin tamamlanmasıyla imparatorluk güney topraklarını kaybetmenin yanı sıra ekonomik olarak da büyük bir çöküntü yaşamıştır.⁶⁹

Bizans'ın güney topraklarını büyük ölçüde kaybettiği bu dönemde, kalıcı bir biçimde olmasa da Müslümanlar Anadolu içlerine kadar girebilmiştir. Düzenlenen harekâtlarda hem kuzeyde hem de batıda birçok beldede zafer kazanılmıştır. Ammûriye'ye yapılan ilk sefer olarak anılan Umeyr b. Sa'd el-Ensârî'nin akını bu devre rastlamaktadır. Hz. Ömer'in emriyle yaz seferleri (es-Sâife) komutanı olarak görevlendirilen Umeyr, 21/642 yılında çıktığı Anadolu seferinde darbimesellere konu olacak faaliyetlerde bulunmuştur.⁷⁰ Müslümanların Bizans içlerine bu kadar ilerlemeleri imparatorluğun Suriye savaşlarında ne denli bir bozgun yaşadığını gösterir niteliktedir.

Suriye, Filistin ve Mısır topraklarını koruyamayan Bizans, Herakleios'un vefatından sonra tahta çıkan oğlu II. Konstans (641-668) devrinde savunma hattını Cezire bölgesinde yoğunlaştırmıştır. Hz. Ömer döneminde başlayan Cezire seferleri Hz.

⁶⁷ Bkz. İsrail Balcı, "Şam Bölgesi Fetihleri", *İslam Tarihi ve Medeniyeti (2) Raşid Halifeler Dönemi*, İstanbul: Siyer Yayınları, 2018, c.2, ss.165-185.

⁶⁸ Ostrogorsky, *a.g.e.*, s.103.

⁶⁹ Avcı, *a.g.e.*, s.60.

⁷⁰ Belazûrî, *a.g.e.*, s.138; Makdîsî, *a.g.e.*, c.5, s.182.

Osman (644-656) devrinde kapsamlı bir hal almış ve Şam valiliği tarafından yoğun bir şekilde sürdürülmüştür.⁷¹

Muâviye b. Ebû Süfyan valiliği sırasında Şam hudutlarını güçlendirmesinin ardından Anadolu'ya her yıl düzenli olarak seferde bulunmayı adet haline getirmiştir. Bu akınlar bazı zamanlarda kesintilere uğrasa bile onun halifeliği döneminde ve sonraki devirlerde büyük oranda sürdürülmüştür.⁷² Valiliği esnasında Anadolu'ya düzenlediği sâifelerden biri de 23/644 yılında birçok sahâbînin de katılımıyla çıktığı ve büyük ganimet elde ettiği Ammûriye seferidir.⁷³

Şam ve Mısır beldelerinin hakimiyetinin Müslümanların eline geçmesi İslam-Bizans mücadele alanının daha kuzeydeki Anadolu topraklarına ve Akdeniz'e kaydırmıştır. Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer devirlerinde Rumlarla yapılan savaşlar hilafet merkezinden idare edilirken, Hz. Osman dönemiyle birlikte Bizans'la ilişkilerin ve mücadelenin Şam valiliği tarafından sürdürüldüğü müşahede edilir. Bu dönemde Bizans'ın Ammûriye kentinin içine müstahkem bir kale yapması Müslüman akınlarından ne denli müteessir olduğuna ve Şam topraklarından tamamen ümidini kestiğine delil sayılabilir. Ancak savunma hattını neredeyse başkente en yakın noktadan başlayarak kuran ve Cezire'de yoğunlaştıran Bizans'ın bu toprakları da muhafaza edemediği görülmektedir.

C. EMEVÎLER DÖNEMİ

Hulefâ-i Râşidîn döneminin başlarında kesif bir şekilde sürdürülen taarruzların, dönemin sonlarında Müslümanların iç sıkıntıları sebebiyle başlardaki yoğunluğunun azaldığı görülmüşse de iç çekişmeler bitirilip birlik sağlandığında Bizans'a karşı tekrar harekete geçilmiş ve Emevîler devrinde de bu hareketlilik devam etmiştir. Müslümanlarla Bizans'ın münasebetlerinin en sıcak olduğu dönem Emevî Hanedanı'nın başta olduğu dönemdir. Bu dönemdeki savaşların iki taraf için de önemli hadiseler olduğu söylenebilir. Hz. Muâviye'nin (661-680) iktidara gelmesiyle başlayıp bir asra yakın süren Emevî hükümrانlığında, bazı aksaklıklar olsa da adet halini almış olan

⁷¹ Bkz. Avcı, *a.g.e.*, s.65.

⁷² Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Savâif", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009, c.36, s.185.

⁷³ Taberî, *a.g.e.*, c.4, s.241; İbnu'l-Cevzî, *a.g.e.*, c.4, s.327.

Anadolu istikametindeki yaz kış seferleri devam etmiş, orduların Anadolu topraklarındaki mücadelesi sürmüştür.

Bu dönem itibariyle artık Bizans başşehri açık bir şekilde Müslümanların hedefi haline gelmiştir. Anadolu'da Bizans garnizonlarına sürekli taarruz gerçekleştirilmesi ve deniz yoluyla ulaşımı amaçlayan bir donanma kurulması bu hedef için gösterilen gayreti ortaya koymaktadır. Kara yoluyla İstanbul'a ulaşmak için aşılması gereken bir engel olarak görülen Ammûriye kalesi de akınların hedeflerinin en önemlisini teşkil eder niteliktedir. Bizans başkentine yapılacak seferleri teşvik eden, "İstanbul elbet fethedilecektir. Onu fetheden komutan ne güzel komutan onun askerleri ne güzel askerdir."⁷⁴ hadisinin yanı sıra zikredilen başka rivayetlerde, Ammûriye isminin de geçmesi ve adeta İstanbul'un alınması için zapt edilmesi gereken bir yer olarak zikredilmesi bu kentin Anadolu topraklarındaki en önemli hedeflerden biri olduğunu göstermektedir.

Kurulan donanmayla denizden de İstanbul'a ulaşmaya çalışan Müslümanlar, Anadolu topraklarından başkente giden yolları geçmeye, kaleleri zapt etmeye devam etmişlerdir. Denizcilik faaliyetleri o denli müspet sonuçlar vermiştir ki İstanbul'u kuşatma girişiminde bulunabilen donanma kısa sürede Doğu Akdeniz'e tamamıyla hâkim olmuş, Ege adaları, Anadolu ve hatta Sicilya ve İtalya'yı tehdit edecek güce ulaşmıştır.⁷⁵ 44/664 tarihinde Hâlid b. Velîd'in oğlu Abdurrahman, kış seferine çıkarak Aksaray'a kadar ilerlemiş, kışı burada geçirip daha sonra Anadolu'nun batı kesimine akınlarda bulunmuştur. Beyşehir Gölü etrafına birkaç akın düzenledikten sonra 45/665 yılında eyaletin merkezi Ammûriye'yi muhasara edip etrafındaki Bergama, İzmir gibi beldeleri donanmanın da desteğiyle fethetmiş ve Pessinus'u ele geçirmiştir.⁷⁶

İmparator II. Konstans'ın, 660 tarihinde kardeşini ihanet bahanesiyle öldürtmesi neticesinde halktan gelen büyük tepkilerden çekinir hale gelmesi onu İstanbul'u terk etme kararı almaya sevk etmiştir. Birbirini takip eden iç karışıklıklardan sonra Sicilya adasında Siraküza'da (Saracusa) 15 Temmuz 668 tarihinde bir veziri tarafından öldürülmesinin ardından başkente baş gösteren isyanlar devleti savunmasız

⁷⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 11/225.

⁷⁵ A. A. Vasiliev, *a.g.e.*, s.286.

⁷⁶ Şahin Uçar, *Anadolu'da İslam-Bizans Mücadelesi*, İstanbul: İşaret Yayınları, 1990, s.78.

bırakmıştır.⁷⁷ Bu dönem Müslümanların hem deniz hem kara yoluyla İstanbul'a sefer düzenlediği zamana denk düşmektedir. 49/669 senesinde Fedâle b. Ubeyd komutasındaki ordunun ve 51/671 senesindeki Yezîd b. Muâviye'nin büyük taarruzunun hedefi İstanbul olmuştur. Yezîd'in ordusunda sefere katılan Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin İstanbul önlerinde vefat etmesi orduların buraya ulaştığını gösterir.⁷⁸ Bu seferler esnasında bu ordular Ammûriye'yi ele geçirip İstanbul'u kuşatmaya muvaffak olmuşlardır.⁷⁹ Neticede başkent ele geçirilememiş ancak Müslümanlar Marmara'nın güneyinde bir üs edinip aralıklarla taarruzlarına devam etmişlerdir.⁸⁰ İslam donanması mütemadiyen Ege'deki adalara ya da sahildeki beldelere hücum edip kıyı geçirecek uygun bir yer bulunca buralara yerleşmiş, bahar olunca da İstanbul önlerinde belirmiştir.⁸¹ Kuşatma girişimleri başarısız olsa da Müslümanların başkente ulaşmış olması Bizans'ı son derece tedirgin etmiş ve gücünü İstanbul'u korumakta kullanmış, bu tutum Müslümanları Anadolu'da bir nebze rahatlatmıştır.⁸² Ne var ki 58/678 tarihindeki İstanbul saldırısı sırasında Müslümanlar mağlup olmuş donanmaları Grek ateşi marifetiyle imha edilmiş ve anlaşma yapıp geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Ostrogorsky'ye göre buradaki savunma küçümsenmeyecek bir zaferdir. Çünkü Bizans, Müslümanlarla Avrupa arasındaki son engeldi ve bu savunma yalnız Bizans'ı değil tüm Avrupa medeniyetini kurtarmıştı.⁸³

Yezîd b. Muâviye (680-683), II. Muâviye (683-684) ve Mervan b. Hakem (684-685) dönemlerindeki iç karışıklıklar ve iktidarın zayıflaması Bizans'ın Müslümanlara karşı saldırısına zemin oluşturmuştur. Bu bağlamda imparator IV. Konstantin (668-685) Malatya'ya hücum etmiş ve Müslümanları şehri terk etmeye zorlamıştır. Mervan b. Hakem'den sonra başa geçen oğlu Abdülmelik b. Mervan (685-705) iktidarını sağlamlaştırmak ve içerideki meseleleri halletmek adına savaştan taraf olmamış ve haraç ödemeyi kabul edip Bizans'la anlaşma imzalamıştır.⁸⁴

⁷⁷ Ostrogorsky, *a.g.e.*, s.114.

⁷⁸ Halife b. Hayyât, *a.g.e.*, s.209; Taberî, *a.g.e.*, c.5, s.253; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c.5, s.241.

⁷⁹ Koçak, *a.g.tz.*, s.53.

⁸⁰ Ostrogorsky, *a.g.e.*, s.115.

⁸¹ Uçar, *a.g.e.*, s.86.

⁸² Apak, *a.g.m.*, s.108.

⁸³ Ostrogorsky, *a.g.e.*, s.116.

⁸⁴ Uçar, *a.g.e.*, s.92.

Abdülmelik döneminde tekrar gücünü toplayan Emevîler, 74/693 yılında Muhammed b. Mervan komutasındaki orduyla sefere çıkmış, böylece Anadolu'daki hakimiyet mücadelesi yeniden başlamıştır. 75/694 senesindeki savaşlar neticesinde Rumlar yenilince Maraş tekrar ele geçirilmiştir. Sefere devam eden komutan akabinde Ermenistan'ın güneyinde de kontrolü sağlamıştır.⁸⁵ Bu askeri başarıların peşi sıra da geleneksel yaz kış seferlerine aralıksız devam edilmiştir.⁸⁶

Hem Abdülmelik döneminde hem de I. Velid (705-715) devrinde Anadolu seferlerinde ne çıkan isim Mesleme b. Abdülmelik'tir. O, yeniden başlayan fetih hareketlerinin en faal ismi sayılabilir. Emevî devrinin en güçlü zamanlarında kendisinden çekinilen meşhur bir komutan olmuştur. Anadolu'yu baştan başa dolaşmış, Bizans'ın gücünü kırmış, imparatorluğu zayıflatmış ve kendisinden sonra gelecekler için bölgenin fethini kolaylaştırmıştır.⁸⁷ Mesleme, 88/707 yılında yeğeni Abbas b. Velid'le birlikte çıktığı seferde karşılarına çıkan kalabalık Rum ordusunu bozguna uğratmış, Kapadokya ve Mezopotamya arasındaki bir geçiş bölgesinde bulunan Tuvana kentini ele geçirmiştir. Bir sonraki Anadolu seferindeyse Müslümanların hedefi Ammûriye olmuştur. Mesleme ve Abbas iki farklı yoldan şehri kuşatmış ve kenti ele geçirdikten sonra civar beldelere yönelmiş, burasıyla beraber Ereğli bölgesi gibi birkaç yer zapt edilince askerinin bir kısmını İstanbül'a kadar göndermiştir.⁸⁸ Bu seferler dikkate alındığında Anadolu'nun kuzeybatısına veya İstanbül'a yapılacak akınların kilit noktasının Ammûriye kenti olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü bu beldeye askeri bir birlik göndermeden İstanbül'a kara yoluyla ulaşılması mümkün değildir.

Anadolu seferlerinin başında bulunan Mesleme, komutanlarıyla beraber I. Velid devrinin neredeyse tamamında Anadolu içlerinde birçok faaliyet geekleştirmiştir. Bölgenin farklı yerlerinde çok sayıda savaş kazanıp önemli kaleler fethetmiştir. Bu meyanda Sivas, Gazelon, Amasya ve ankırı gibi kentler ele geçirilmiş, 95/714 tarihinde Galatya eyaletine de akınlar geçekleştirilmiştir. Bir taraftan Bulgar tehlikesi altındaki Bizans, Anadolu'daki kalelerinin düşmesiyle de çok g kaybetmiştir. Bizans İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu karışık vaziyetten faydalanmayı planlayan halife,

⁸⁵ Belazri, *a.g.e.*, s.188.

⁸⁶ Apak, *a.g.m.*, s.109.

⁸⁷ Mehmet Azimli, "Emevî Dönemi Komutan ve Valilerinden Mesleme b. Abdülmelik", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.2, sy.4, (Diyarbakır, 2000) s.85.

⁸⁸ Halife b. Hayyât, *a.g.e.*, s.302; Belazri, *a.g.e.*, s.167; Taberî, *a.g.e.*, c.6, s.439.

Anadolu'ya gönderdiği birliklerin ardı arkası kesilmeyen akınlarından daha etkili bir şey yapmayı amaçlamış, İstanbul seferi için büyük bir hazırlığa girişmiştir. Bunu haber alan imparator II. Anastasius (713-715) gönderdiği bir elçiyle bilgiyi teyit edince halka üç yıl yetecek erzak depolamalarını, buna imkânı olmayanların şehri terk etmelerini emrederek, tahıl ambarları inşa ederek ve surları güçlendirerek hummalı bir muhasara hazırlığına başlamıştır. Ancak bu tedbirler esnasında çıkan ayaklanmada imparator tahtından el çekmek zorunda kalmış ve yerine III. Theodosius (715-717) geçirilmiştir.⁸⁹ Halife Velid b. Abdülmelik'in de 96/715 yılındaki ani vefatıyla İstanbul harekâtı halefi Süleyman b. Abdülmelik (715-717) tarafından idare edilmiştir.

Halife, kardeşi Mesleme'yi karadan, Ömer b. Hübeyre'yi denizden İstanbul'a göndermek suretiyle seferi başlatmıştır. Taberî'de olay hakkında 97/716 yılı zikredilse de⁹⁰ Mesleme'nin 96/715 yılında Loulon (Niğde-Gedelli) kalesini, gönderdiği öncü birliklerin de 97/716 tarihinde Ammûriye'yi muhasara etmesi zikredilen tarihin İstanbul'a ulaşıldığı tarihi gösterdiği anlaşılmaktadır.⁹¹

Kaynaklarda Ammûriye askeri valisi Leo'nun Emevî komutanıyla müzakere ettiğinden bahsedilir. Valinin imparatora biat etmediğini ve hatta bazı eyaletlerin Leo'nun imparator olması gerektiği fikrinde olduğunu öğrenen Müslümanlar, onu ve ordusunu kendi saflarına çekmeye çalışmışlardır. Leo'ya imparator olması için destek olunacağı vaadinde bulunulmuştur. Anlaşma yapmak için kaleden dışarı çıkan vali, bir imparator gibi karşılanınca ahali umutlanmıştır. Leo kendi askerleriyle ayrı bir yerde kamp kurarak Arap komutanlarıyla müzakere etmeye çalışmış, bir yandan da Ammûriye'ye gizlice haber göndererek ve onları kurtaracağı vaadinde bulunarak şehir halkının moralini yüksek tutmaya çabalamıştır. Müzakere sürecinde muhasara kaldırılmayınca Emevî komutanı Süleyman'ın niyetinin kendisini kullanmak olduğunu anlayan Leo, bir fırsatını bulup birlikleriyle beraber kaçmıştır. Mesleme'nin ordusunun Ammûriye'ye ulaşacağı korkusuyla kente dönemeyen Leo, oraya bir birlik gönderip şehri korumaya almıştır.⁹²

⁸⁹ Uçar, *a.g.e.*, s.106.

⁹⁰ Taberî, *a.g.e.*, c.6, s.523.

⁹¹ Uçar, *a.g.e.*, s.108.

⁹² Uçar, *a.g.e.*, s.109-110.

Şüphesiz ki Leo İstanbul'un güvenliğinin Ammûriye'den sağlandığını çok iyi anlamış, taht mücadelesinin o sıkıntılı ortamında bile hem halkın desteğini almış hem de başkent in anahtarı konumunda olan bu kenti kaybetmeyerek kendi namına önemli bir başarı elde etmiştir.⁹³

Mesleme daha önce kontrolünde tuttuğu bu şehrin daha fazla korunduğu haberine çok sinirlenmiş lakin Leo'nun kendisiyle anlaşma yapacağını taahhüt etmesi onu sakinleştirmiştir. Bu vaat üzerine Müslümanların Anadolu'daki ilerleyişleri daha yumuşak olmuştur. Leo İzmit'te imparatorun oğlunu esir edip Üsküdar üzerine yürüyünce zaten gönülsüz tahta çıkan Theodosius canının bağışlanması şartıyla tahtan çekilmiştir. III. Leo (717-741), Mesleme'nin ordusunun donanmayla birleşip İstanbul muhasarasına başladığı zaman taç giyip imparator olmuştur.⁹⁴ Onun imparator oluşuyla beraber Bizans'ta İsaurya Hanedanı'nın (717-802) hakimiyeti başlamıştır.

Tahta çıktıktan sonra muhasaranın kaldırılması için barış teklif etse de Leo'nun bu teklifi kabul görmemiş ve Mesleme, halifeden takviye kuvvet istemiştir. Emevîler çeşitli vakitlerde gelen desteklerle beraber bir yıl kadar muhasarayı sürdürmüştür. Çetin geçen kış, tükenen erzak, şiddetli fırtınalar İstanbul ablukasını hayli zora sokmuş, donanmanın bir kısmının yakılması ve ordu içindeki Hristiyanların isyanı gibi olumsuzluklar seferin başarıya ulaşmasına engel olmuştur. Uzun bir zaman devam eden kuşatma Süleyman b. Abdülmelik'ten sonra hilafet makamına gelen Ömer b. Abdülaziz (717-720) tarafından kaldırılmış, ordu Şam'a geri dönmüştür.⁹⁵ Papa II. Gregorius'un (715-731) bu seferi başarılı bir şekilde bertaraf ettiği gerekçesiyle III. Leo'yu taltif edip onun resimlerini tüm Avrupa krallarına göndermesi⁹⁶ kuşatmanın nihayete ulaşmasa bile ne denli büyük etki uyandırdığının kanıtıdır.

Emevî Hanedanı'ndaki son büyük halife sayılabilecek Hişam b. Abdülmelik (724-743) devri yine Mesleme ve komutanlarının Anadolu'ya aralıksız akınlar düzenlediği bir dönem olmuştur. Ne var ki 122/740 tarihinde Ammûriye yakınlarında III. Leo ve oğlu Konstans'ın komutasındaki Bizans ordusu Müslümanları ağır bir

⁹³ Koçak, a.g.tz., s.54.

⁹⁴ Uçar, a.g.e., s.111.

⁹⁵ Avcı, a.g.e., s.79.

⁹⁶ Pavlos Karolidis, *Romanos Diogenis: İstanbul'a Yollar Açılırken*, (çev. Kriton Dinçmen), İstanbul: İletişim Yayınları, 1993, s.16.

yenilgiye uğratmıştır. Bu yenilgi İznik'e kadar gelme cesaretini gösteren Emevîler'in Anadolu akınlarına son vermiştir.⁹⁷

Hişam'dan sonra Müslüman eyaletlerde baş gösteren ayaklanmalar devleti iç meselelere yönelmek zorunda bırakmıştır. Horasan'da başlayan Abbâsî ihtilali ise Emevî Hanedanı'nın sonunu getirmiştir.

D. ABBÂSÎLER DÖNEMİ

Emevî hakimiyeti son bulup yönetim Abbâsî ailesinin eline geçtiğinde Müslümanlarla Bizans arasındaki münasebetler bu hanedan tarafından yürütülmüştür. İktidara geldikleri ilk zamanlarda iç meseleleri halletmek ve otoritelerini sağlamlaştırmak isteyen Abbâsîler, yönetim merkezini Şam'dan Bağdat'a taşımışlardır. Bu dönemde Bizans da kendi iç problemleriyle meşgul olduğundan önceki dönemlerde yoğun bir şekilde gerçekleştirilen karşılıklı seferlere bu devirde çok sık rastlanmamaktadır.

İlk Abbâsî hükümdarı Abdullah b. Muhammed es-Seffâh (750-754) Emevîler'e yaptığı darbe neticesinde iktidarı ele geçirdiğinde rakiplerinin peşine düşüp onları ortadan kaldırmaya çalışmıştır.⁹⁸ Ordunun ufak parçalar halinde Seffâh'ın rakipleriyle ilgilenmesi Bizans'a Anadolu'ya saldırma fırsatı vermiş, bu karışık dönemi fırsat bilen imparator V. Konstantin (741-775) 133/751 yılında Malatya üzerine yürümüş, birçok kimseyi katletmiş, şehri harap etmiş ve camisini yıkmıştır.⁹⁹ Ardından kuzeye yönelen Rum ordusu Erzurum'a hücumla geçmiş ve halkı esir etmiştir.¹⁰⁰ 136/754 senesinde Abdullah b. Ali komutasında bir ordu yaz seferi namına bir akında bulunmuşsa da halifenin vefat haberi üzerine geri dönülmüştür.¹⁰¹

Hilafet makamına oturan Ebû Cafer Mansur (754-775) bir nevi babasının kurduğu iktidarı sağlamlaştıracak adımlar atmış, Bağdat şehrini kurarak otorite merkezini güçlendirmeye çalışmıştır. Ancak döneminde cereyan eden ayaklanmalar ve isyanlar halifeyi Bizans'a karşı büyük bir askerî harekât düzenlemekten alıkoymuştur.

⁹⁷ Ostrogorsky, *a.g.e.*, s.146.

⁹⁸ Halife b. Hayyât, *a.g.e.*, s.410.

⁹⁹ Belazûrî, *a.g.e.*, s.186; Halife b. Hayyât, *a.g.e.*, s.410; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c.7, s.322.

¹⁰⁰ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c.5, s.38.

¹⁰¹ Taberî, *a.g.e.*, c.7, s.472-473; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c.7, s.338.

Onun devrinde ancak Bizans'ın saldırılarını engellemek adına sınır kentlerine ufak akınlar düzenlenmiş, donanma Bizans'a ait sahil kentlerine taarruzda bulunmuştur.¹⁰²

El-Mehdî Billâh (775-785) döneminde ise Bizans'a yönelik seferlere devam edilmiş, onun emriyle amcası Abbas b. Muhammed 159/776 senesinde yaz seferine çıkmış, birçok büyük şehir ele geçirmiş ve Galatya eyaletinin merkezi Ankara'ya kadar ulaşmıştır.¹⁰³ Bir yıl sonra da Sümâme b. Velîd aynı istikamette sefere çıkmıştır.¹⁰⁴ 162/779 yılında Rum seferine çıkan Hasan b. Kahtabe öncü kuvvet olarak oğlunu Ammûriye'ye yollamış, kendisi de birçok yer zapt edip ganimet elde ettikten sonra oraya ulaşmıştır.¹⁰⁵ Hasan, Anadolu'da kaleler ele geçirmek yerine 80 bin asker ve gönüllü savaşçılardan mürekkep ordusuyla Rum topraklarında o denli yıkım ve tahribata imza atmıştır ki Rumlar ona "ejderha" demeye başlamışlardır.¹⁰⁶ Bu seneyi takip eden 163/780 yılında ise halife Horasan ve diğer eyaletlerindeki tüm askeri toplayıp bir Rum seferi tertip ederek ordunun başına da oğlu Harun'u getirmiştir. Ceyhan nehri kıyısına kadar orduyla beraber gelen halife oradan Kudüs'e geçmiş, ordu seferini Anadolu içlerine kadar sürdürmüştür. Yaptıkları akınlarda çokça kale ele geçiren Müslümanlar halifenin taltifini hak edecek derecede çok ganimetle dönmüştür.¹⁰⁷ Ancak ertesi sene sefere çıkan Abdülkerim (Abdülkebir) b. Abdülhamid, 90 bin kişilik bir Bizans ordusu karşısında yenilmiştir.¹⁰⁸

Abbâsîler devri yaz kış seferlerinin, Mehdî döneminde tekrar yoğun bir şekilde başladığını söylemek mümkündür. Öyle ki hızlanan taarruzlar esnasında Müslümanlar İstanbul'u kuşatmaya tekrar muvaffak olmuşlardır. Mehdî, Abdülkerim'in hezimetinden sonra 165/781-82 tarihinde oğlu Harun'u büyük bir ordunun başında İstanbul'a sefere yollamış, Harun o sene Haliç'e ulaşıp Bizans başkentini muhasara etmiştir. Bizans'ın henüz dokuz yaşında olan imparatoruna naiplik eden annesi İrene'nin tahtı muhafaza etme adına iç meselelere yoğunlaşmasının bu kuşatmayı kolaylaştırdığı düşünülebilir.

¹⁰² Belazûrî, *a.g.e.*, s.163.

¹⁰³ Taberî, *a.g.e.*, c.8, s.116; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c.8, s.226; İbn Kesîr, *a.g.e.*, c.13, s.477.

¹⁰⁴ Taberî, *a.g.e.*, c.8, s.129; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c.8, s.238.

¹⁰⁵ Halife b. Hayyât, *a.g.e.*, s.437.

¹⁰⁶ Taberî, *a.g.e.*, c.8, s.142; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c.8, s.256; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c.5, s.229; İbn Kesîr, *a.g.e.*, c.13, s.493.

¹⁰⁷ Taberî, *a.g.e.*, c.8, s.144; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c.8, s.263; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c.5, s.232; İbn Kesîr, *a.g.e.*, c.13, s.520.

¹⁰⁸ Halife b. Hayyât, *a.g.e.*, s.438; Taberî, *a.g.e.*, c.8, s.150; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c.8, s.270; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c.5, s.235; İbn Kesîr, *a.g.e.*, c.13, s.523.

İstanbul'u muhasara eden ordu, imparatoriçenin teklif ettiği anlaşmayı kabul edip yıllık ödenecek yetmiş bin (doksan bin) dinar karşılığında kuşatmayı kaldırmıştır.¹⁰⁹

Babası Mehdî zamanında Anadolu seferlerine komutan olan Harun Reşîd (786-809), kendi hilafeti boyunca Müslümanların en büyük rakibi olan Bizans üzerine yapılacak akınlara son derece ehemmiyet vermiştir. Onun döneminin önceki devirlere nispetle çok daha hareketli geçtiği söylenebilir. Ebü'l-Ma'lâ'nın Harun Reşîd'i kastederek söylediği "Seni görmek isteyen kimse, ya Haremeyn'e ya da en uzak sınır boyuna baksın." beyti çok sık hacca gitmesinin yanı sıra seferlerinin çokluğuna işaret etmektedir.¹¹⁰ Halife, Suğûr şehirlerinin bir kısmını ayırarak Münbiç ve Antakya gibi kentleri Avâsım ismiyle yeni ordugâh şehirler yapmıştır.¹¹¹ Bu, Bizans'a yapacağı seferleri kolay idare etmek ve desteklemek adına atılan bir adım olarak düşünülebilir. Yine bu amaçla Harun'un sınır boylarındaki kale ve şehirleri tamir ettirmesi ve güçlendirmesi¹¹² de Rumlara karşı hazırlık yaptırdığının göstergesidir. 171/787,¹¹³ 172/788,¹¹⁴ 173/789¹¹⁵ yıllarında Müslümanlar farklı komutanların idaresinde Anadolu topraklarına akınlarda bulunmuşlardır.

Müslüman taarruzlarının ardından Bizans, Tarsus'a hücum ettiyse de olumlu bir sonuç elde edememiş, geri çekilmek durumunda kalmıştır.¹¹⁶ Abdurrahman b. Abdülmelik'in Kapadokya'ya kadar ilerlediği 176/792 tarihli seferinin¹¹⁷ ve Muâviye b. Züfer'in 178/794 yazında, Süleyman b. Râşid'in aynı yılın kış aylarında çıktıkları seferlerinin¹¹⁸ de Bizans savunmasını zayıflattığını ve Anadolu'da hareket kolaylığı sağladığını söylemek mümkündür. Bu taarruzlar devam ederken Müslümanlar 180/796 tarihinde Ammûriye'yi bir kez daha kuşatmışlar ancak bir başarı elde edemediler geri

¹⁰⁹ Taberî, *a.g.e.*, c.8, s.152; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, c.5, s.238; İbn Kesîr, *a.g.e.*, c.13, s.525.

¹¹⁰ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c.8, s.325.

¹¹¹ Belazûrî, *a.g.e.*, s.134; Taberî, *a.g.e.*, c.8, s.234.

¹¹² Belazûrî, *a.g.e.*, s.191.

¹¹³ Halife b. Hayyât, *a.g.e.*, s.448.

¹¹⁴ Taberî, *a.g.e.*, c.8, s.235-236; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c.8, s.343; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, c.5, s.284; İbn Kesîr, *a.g.e.*, c.13, s.567.

¹¹⁵ Halife b. Hayyât, *a.g.e.*, s.449.

¹¹⁶ Casim Avcı, "Abbâsîler Döneminde Bizans'la İlişkiler", *İslam Tarihi ve Medeniyeti (6) Abbâsîler II*, İstanbul: Siyer Yayınları, 2018, c.6, s.364.

¹¹⁷ Taberî, *a.g.e.*, c.8, s.245; İbn Kesîr, *a.g.e.*, c.13, s.585.

¹¹⁸ Taberî, *a.g.e.*, c.8, s.260.

çekilmişlerdir.¹¹⁹ Gerçekleştirilen muhasara esnasında bazı kitapların ele geçirildiği ve halifenin bu eserlerin muhafaza edilmesini emrettiği bilinmektedir.¹²⁰

Harun Reşîd, Ammûriye kuşatmasının ertesi yılı ordusunun başında Bizans üzerine yürümüş ve Anadolu'nun ortasında yer alan Safsâf kalesini fethetmiştir. Ordu komutanlarından Abdülmelik b. Salih de Ankara'ya kadar ilerlemiştir.¹²¹ Bu komutanın oğlu Abdurrahman ise Ammûriye'yi geçerek Efes'e ulaşmıştır.¹²² Müslümanların yaşadığı topraklardan başlayıp Ege kıyılarına kadar tüm Anadolu'yu dolaşan İslam ordularının bu seferlerinde onları durdurabilecek bir güçle karşılaşmadıkları aşikardır. Peşi sıra gelen Müslüman taarruzlarını durdurup imparatorluğu bir nebze rahatlatmak isteyen İrene barış teklifinde bulunmuş, teklifi halife tarafından kabul görmüştür.¹²³

Sağlanan barışı İrene'den sonra tahta oturan I. Nikiforos'un (802-811) gönderdiği bir mektup bozmuştur. Yeni imparator mektubunda Arap Kralı diye hitap ettiği Harun Reşîd'e, kendisinden önceki imparatoriçenin kadın olması hasebiyle halifeyi gözünde çok büyüttüğünü, ona hak etmediği mallar verdiğini söyleyerek verilen fidyelerin geri ödenmesini istemiş aksi halde iki devletin arasında kılıçların konuşacağını bildirmiştir.¹²⁴ Kaynaklar mektubu okuduğunda halifenin o denli kızdığını ki kimsenin yüzüne bakmaya cesaret edemediğini kaydeder. Harun cevaben şöyle yazmıştır:

“Bismillahirrahmanirrahim,

Müminlerin Emiri Harun'dan Rum köpeği Nikiforos'a;

Mektubunu okudum ey kafir kadının oğlu, vereceğim cevabı duymakla kalmayacak bizzat göreceksin. Vesselam.”¹²⁵

Halife derhal bir harekât tertiplemek suretiyle Bizans üzerine yürümüş, Ereğli'ye kadar gelmiş, Bizans mülkü büyük tahribata uğramış, yenilen Nikiforos barış istemeye

¹¹⁹ Chris Lightfoot, *a.g.e.*, s.25.

¹²⁰ Avcı, *a.g.e.*, s.217-218.

¹²¹ Taberî, *a.g.e.*, c.8, s.268; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c.9, s.57; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c.5, s.321; İbn Kesîr, *a.g.e.*, c.13, s.609.

¹²² Taberî, *a.g.e.*, c.8, s.269; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c.9, s.67; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c.5, s.328; İbn Kesîr, *a.g.e.*, c.13, s.614.

¹²³ Taberî, *a.g.e.*, c.8, s.269; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c.5, s.328.

¹²⁴ Taberî, *a.g.e.*, c.8, s.307-308; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c.5, s.358.

mecbur kalmıştır. Her sene haraç vermesi kaydıyla antlaşma yapan halife Bağdat'a dönmüştür. Lakin Müslümanların çekilmesinden sonra anlaşmayı bozan imparator Müslüman beldelere saldırmıştır.¹²⁶

189/806 yılında tekrar Bizans seferine çıkan halifenin ordusu Bizans'ın birçok kalesini ele geçirince ve önemli kimseleri esir edince imparator çaresiz boyun eğmiş ve haracını vermeyi kabul etmiştir.¹²⁷ Aynı yıl Bizans'ın elindeki tüm esirlerin kurtarıldığı kaydedilmektedir.¹²⁸

Harun Reşîd döneminin, ilerleyen zamanlardaki Bizans seferlerine etki eden en önemli faaliyetlerinden birisi şüphesiz Tarsus kentinin imar edilmesi ve Müslümanların oraya yerleştirilmesidir. Sonraki dönemlerde adeta ordunun ikmal noktası sayılabilecek Tarsus şehri 190/806-807 tarihinde Avâsım kentlerinin uzantısı niteliğinde güçlendirilmiştir.¹²⁹

Şüphesiz İslam tarihinin en meşhur halifelerinden biri olan Harun Reşîd'in 193/809 tarihindeki vefatı,¹³⁰ Anadolu'ya her yıl sefer düzenleyen, Tuvana, Ammûriye gibi stratejik öneme sahip kentleri muhasara eden, İstanbul'a kadar ulaşan Abbâsî ordularının, fütuhatlarının durma noktasına geldiği bir dönemi başlatmıştır. Emin (809-813) ve Me'mûn (813-833) arasındaki taht kavgası ve iç isyanlar sebebiyle Bizans'a karşı yirmi yılı aşkın bir süre sefer düzenlenmemiştir.¹³¹ Bu dönemde Abbâsîler, II. Mihail (820-829) devrinde imparatorluğa baş kaldıran ve muazzam bir iç savaş

¹²⁵ Taberî, *a.g.e.* c.8, s.308; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c.9, s.138; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c.5, s.359; İbn Kesîr, *a.g.e.*, c.13, s.650.

¹²⁶ Taberî, *a.g.e.*, c.8, s.308; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c.9, s.138; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c.5, s.359; İbn Kesîr, *el-Bidaye*, c.13, s.650.

¹²⁷ Taberî, *a.g.e.*, c.8, s.321.

¹²⁸ İbn Kesîr, *a.g.e.*, c.13, s.668.

¹²⁹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c.5, s.275.

¹³⁰ Halife b. Hayyât, *age*, s.460; İbn Kuteybe ed-Dîneverî, *el-Ma'ârif*, Kahire: el-Heyetü'l-Mısriyye, 1992, s.382; Taberî, *a.g.e.*, c.8, s.342.

¹³¹ Emîn-Me'mûn mücadelesi hakkında bilgi için Bkz.: Nahide Bozkurt, "İç Savaş: Emîn ile Me'mûn'un İktidar Mücadelesi ve Me'mûn Dönemi", *İslam Tarihi ve Medeniyeti (5) Abbâsîler I*, İstanbul: Siyer Yayınları, 2018, c.5, ss.189-194; Hasan Hüseyin Güneş, "Abdullah Me'mûn ve Muhammed Emîn'in Hilafet Mücadelesi", *Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, c.2, sy,2, (Bartın, 2015), ss.8-28.

başlatan Thomas'a destek vererek Rumları topraklarından uzak tutmaya çalışmıştır.¹³² Bizans da bu esnada Me'mûn'un uğraşmakta olduğu Bâbek isyanını desteklemiştir.¹³³

Halife, 215/830¹³⁴ ve 216/831 yıllarında Anadolu üzerine ordular yollayıp daha önce defalarca ele geçirilmiş ancak Bizans'ın geri aldığı Kapadokya, Ereğli ve Tuvana beldelerine taarruzlarda bulunmuştur. Yapılan savaşlarda büyük zaferler kazanan halife, bazı bölgelere Müslümanları yerleştirerek buraların muhafazasını sağlamaya çabalamıştır. Harun'un Tarsus'ta yaptığı gibi Me'mûn da 218/833 senesinde oğlu Abbas'a Tuvana'yı güçlendirmesini emretmiş ve Müslüman halkı buraya yerleştirmiştir.¹³⁵

Anadolu'daki kaleleri tahkim etmesi ve kardeşi Mu'tasım'dan, oğlu Abbas'tan, tahta vekalet eden İshak b. İbrahim'den Suriye, Ürdün, Filistin ve Horasan bölgelerindeki kuvvetleri Anadolu'ya sevk etmelerini istemesi¹³⁶ halifenin Bizans'a karşı görülmemiş büyük çapta bir sefer planladığını göstermektedir. Ancak Me'mûn'un ömrü bu büyük hedefini gerçekleştirmeye vefa etmemiştir. Halife 17-18 Recep 218/833 günü başlattığı sefer esnasında Pozantı nehri kıyısında vefat etmiş ve Tarsus'a defnedilmiştir.¹³⁷ Onun tasarladığı büyük seferi vefatının ardından hilafet makamına gelen kardeşi Mu'tasım Billâh (833-842) gerçekleştirmiştir.

II. SEFERE GÖTÜREN SÜREÇ

Ammûriye'nin fethedileceği büyük Anadolu seferinin tek sebebi Mu'tasım'ın abisinin başlattığı işi tamamlamak istemesi değildir. Zira sefer öncesinde gerçekleşen hadiseler bu taarruzun daha anlamlı bir hale gelmesine, Mu'tasım isminin Ammûriye'yle beraber zikredilir olmasına sebebiyet vermiştir. Bizans'ın İslam topraklarındaki isyanları alenen teşvik etmesi, Suğûr bölgesi üzerine hücumla geçip şehirleri talan etmesi ve Bizans şehirlerindeki Müslümanlara karşı yapılanlar, o ana değin yapılmamış bir harekâtın tetikleyicisi olmuştur.

¹³² Ostrogorsky, *a.g.e.*, s.191.

¹³³ Babek hakkında geniş bilgi için Bkz.: Mehmet Azimli, *Bâbek Bir Direnişçi*, İstanbul: Çizgi Kitapevi, 2013.

¹³⁴ Taberî, *a.g.e.*, c.8, s.623.

¹³⁵ Taberî, *a.g.e.*, c.8, s.625,631.

¹³⁶ Taberî, *a.g.e.*, c.8, s.631.

¹³⁷ Halife b. Hayyât, *a.g.e.*, s.475; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s.391; Ya'kûbî, *Târîh*, Beyrut: Dâru Sâdır, t.y., c.2, s.575; Taberî, *a.g.e.*, c.8, s.646.

Me'mûn'un vefatı üzerine ordusunda bulunan bazı askerler kardeşi Ebû İshak Muhammed b. Harun Reşîd'e, Mu'tasım Billâh sıfatıyla biat etmiş, ordudaki bazı komutan ve askerlerse Me'mûn'un oğlu Abbas'ı halife yapmak isteyince zıtlasma meydana gelmiş, ancak Abbas, amcası Mu'tasım'a biat edince olası bir ikilik ortadan kalkmıştır. Halife muhalif komutanların itaatsizliğinden çekinmiş ve sefere devam etmeyip yeğenini de yanına alarak hemen Bağdat'a dönmüştür.¹³⁸ Başlanan bu büyük çaplı sefere devam etmeyip başkente dönen Mu'tasım'ın siyasi bakımdan ortaya çıkacak istikrarsızlıktan edişe ettiğini, orduda tam otorite sağlamadan ve hali hazırda devam eden isyanları bastırmadan merkezden uzaklaşmak istemediğini düşünmek mümkündür.

Halifeliğinin ilk senelerinde Mu'tasım, hem Basra hem de Horasan civarında gerek kendi döneminde cereyan eden gerek daha öncesinde meydana gelen ayaklanmalarla mücadele etmiş, Bizans'a karşı gerçekleştirmeyi tasarladığı sefere çıkmasına engel teşkil eden isyanları bastırmaya çabalamıştır. Ortaya çıkan ayaklanmalardan bazıları "er-Rıza min âli Muhammed" sloganıyla çıkan Şii isyanları bazıları da Fârisî kaynaklı isyanlar olmuştur.¹³⁹

Bizans'a yapılacak seferle doğrudan bağlantılı olması hasebiyle Bâbek Hürremî isyanı önemli bir yere sahiptir. Bağdâdî'nin, İslam'a nispet edilen ancak İslam'dan sayılmayan fırkalar arasında zikrettiği Hürremîler'in¹⁴⁰ lideri Cavidân ölünce karısı, onun ruhunun Bâbek'e geçtiğini söylemiş ve böylece Bâbek bu topluluğun yeni lideri haline gelmiştir. Yaptığı gerilla savaşlarıyla sürekli başarı elde eden hareket, diğer isyancı grupları da bünyesine katarak büyümüş ve ilki 204/819 tarihinde Yahya b. Muâz komutasındaki ordu olmak üzere Me'mûn'un hilafeti boyunca fasılasız her yıl gönderilen sekiz düzenli orduyu bozguna uğratmıştır. 209/824 senesinde gönderilen ordunun komutanı Hürremîler tarafından esir edilmiş, 214/829 yılındaki seferdeyse Muhammed b. Humeyd öldürülmüştür.¹⁴¹ Bu isyancılar dağlarda toplanıp bölge halkına eziyet etmiş onları öldürmüş, yolları kesmiş, Horasan'dan gelecek hacıları engellemişlerdir.¹⁴² Kaynaklarda yirmi yıl boyunca gerçekleşen hücumlarda bu firkanın

¹³⁸ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s.392; Ya'kûbî, *a.g.e.*, c.2, s.575; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c.11, s.27.

¹³⁹ Taberî, *a.g.e.*, c.8, s.667, c.9, s.7,8; İbn Miskeveyh, *Tecâribu'l-Umem ve Te'âkubu'l-Himem*, Tahran: Surûş, 2000, c.4, s.176-177.

¹⁴⁰ Bkz. Abdulkâhir Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Firak*, Beyrut: Dâru'l-Âfâk el-Cedîde, 1977, s.251.

¹⁴¹ Taberî, *a.g.e.*, c.8, s.556, 576, 580, 581, 595, 601, 619, 622; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c.5, s.485, 511, 515, 528, 539, 555, 560, 561, 562.

¹⁴² Ya'kûbî, *a.g.e.*, c.2, s.471.

iki yüz elli beş bin kişiyi katlettiği geçmektedir.¹⁴³ Mes'ûdî, saldırılarda beş yüz bin kişinin öldürüldüğünü söyleyenlerin bulunduğunu aktarır.¹⁴⁴ Bu durum derhal çözülmesi gereken bir problem haline dönüşmüştür. Me'mûn, döneminde mağlup edilemeyen Bâbek ve taifesini ortadan kaldırmasını kardeşine vasiyet etmiştir.¹⁴⁵

Bâbek meselesi Mu'tasım döneminde devleti en çok meşgul eden olay olmuştur. Halife tüm mesaisini bu isyana yöneltmiştir. İsyancılara karşı birçok askeri operasyon düzenlenmiş ancak başarı sağlanamamıştır.¹⁴⁶ 220/835, 221/836 yıllarında Hürremîler üzerine yürüyen Türk komutanlar Afşin Bey ve Boğa el-Kebîr bazı çarpışmalarda başarılı olsa da meseleyi tamamen halledememiş, Bâbek yenildiğinde hareketinin merkezi Bezz şehrine kaçmıştır.¹⁴⁷

Otoritesini sağlamlaştırmanın ve halkın refahının sağlamanın bu meseleyi halletmekle mümkün olacağını gören halife, son bir atakla komutanı Afşin'i tüm askerî imkanları emrine âmâde kılarak Bâbek üzerine yollamıştır.¹⁴⁸ Düzenli bir ikmal sistemi kuran ve merkezle arasında bir destek hattı oluşturan Afşin, peyderpey Hürremîler üzerine yürümüş aceleci davranmamıştır.¹⁴⁹

Bâbek, Afşin'in kendisini yok etme kararlılığını görüp akınların tazyikinden yorulduğunda, halifenin, ordularını Rum kralının üzerine yollaması ve üzerindeki baskının azalması ümidiyle Bizans imparatoru Theophilos'a (829-842) bir mektup yazmıştır. Mektubunda halifenin emrindeki bütün savaşçıları, hatta terzisi Cafer b. Dînâr ve aşçısı Îtâh'ı bile onunla savaşmaya gönderdiğini, başkentte kimsenin kalmadığını, eğer Abbâsîler'e saldırırsa karşısına onu engelleyecek kimsenin çıkmayacağını bildirmiştir.¹⁵⁰ İmparator Müslümanlara karşı sefere çıktıysa da bu Bâbek'in kurtuluşuna vesile olmamıştır.

Afşin kış gelinceye kadar yaptığı bütün saldırılarda başarı sağlamış, sonunda Bâbek kalesinde sıkışmış, gerçekleşen şiddetli savaş sonrasında da ailesiyle beraber

¹⁴³ Taberî, *a.g.e.*, c.9, s.54.

¹⁴⁴ Mes'ûdî, *a.g.e.*, s.305.

¹⁴⁵ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c.5, s.578.

¹⁴⁶ Taberî, *a.g.e.*, c.9, s.11-12.

¹⁴⁷ Taberî, *a.g.e.*, c.9, s.11, 14, 23.

¹⁴⁸ Taberî, *a.g.e.*, c.9, s.56.

¹⁴⁹ Faruk Sümer, "Abbâsîler Devrinde Orta Asyalı Bir Prens Afşin", *Belleten*, c.51, sy,200, (Ankara, 1987), s.656.

¹⁵⁰ Taberî, *a.g.e.*, c.9, s.56; İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, c.4, s.221; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c.6, s.37.

Ermenistan tarafına kaçmıştır. Onu teslim edene bir milyon dirhem ve yaşadığı yerden toprak verileceği haberi Ermenistan'a gönderilince Sehl b. Sinbâd isminde bir adam onun kendi yanında olduğu haberini Afşin'e yollamış ve Bâbek orada yakalanıp kardeşiyle birlikte 223/838 yılının Safer ayında Samarra'ya halifenin yanına getirilmiştir. Burada hadden (şer'i bir ceza olarak) elleri ve ayakları kesilip sonra başı vurulmak suretiyle idam edilmiştir.¹⁵¹

Mu'tasım, hilafetinin ilk yıllarında Horasan'da çıkan Şii isyanlarını ve Basra'da ayaklanan Zutlar'ı bastırması, döneminde devleti en çok meşgul eden olay haline gelen Hürremî isyanlarını da uzun uğraşlar sonunda bertaraf edince birliği sağlamış, iktidarını daha güçlü hale getirmiştir.

¹⁵¹ Ya'kûbî, *a.g.e.*, c.2, s.474; Taberî, *a.g.e.*, c.9, s.52; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c.6, s.36; İbn Kesîr, *a.g.e.*, c.14, s.238.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
AMMÛRİYE SEFERİ VE FETHİ

Theophilos, Müslümanların Anadolu'daki onlarca kaleyi ele geçirmelerinin intikamını almak ve imparatorluğun kaybettiği toprakları tekrar kazanmak amacıyla Bâbek'in haberi üzerine, halifenin iç isyanlarla uğraşmasından yararlanarak Abbâsî sınırına doğru sefere çıkmıştır. Zapt ettiği kaleleri harap etmiş ve halkına da katliam yapmaktan çekinmemiştir. Bu hadise İslam ordusunun Bizans üzerine sefere çıkmasının da zeminini hazırlamıştır. İç isyanları bastıran halife tekrar asıl hedefi olan Bizans üzerine yürümüş ve çıkılan bu sefer Bizans'ın önemli şehirlerinden birinin fethiyle sonuçlanmıştır.

I. BİZANS'IN ZİBATRA'YA SALDIRMASI

Bâbek'in mektubu üzerine büyük bir orduyla İstanbul'dan yola çıkan imparator Anadolu içlerine girdi, Abbâsî sınırındaki Zibatra (Doğanşehir/Malatya) şehrine saldırıp tüm ahalisini kılıçtan geçirdi, birçoklarını katletti ve esir aldı. Bin kadar Müslüman kadının işkenceye maruz kaldığı, gözlerinin oyulup, kulak ve burunlarının kesildiği kaynaklarda geçmektedir. 70 bini eğitilmiş asker, 100 bin kişilik Rum ordusunun içinde Bâbek ile yapılan savaşta yenilip kaçan isyancılar da bulunmuş ve saldırılara iştirak etmişlerdir. Zibatra'dan sonra Malatya'ya saldıran Bizans oradakilere de aynı muamelede bulundu, halka eziyet edip şehri yakıp harap etti.¹⁵²

Mes'ûdî'nin aktardığına göre İstanbul'dan gelen bu orduda yalnızca Bizans kuvvetleri bulunmuyordu. Bulgar ve Slav krallıkları gibi komşu beldelerin ve Avrupa içlerinden başka milletlerin de iştirakiyle oluşmuştu.¹⁵³ Rumların iç isyanlardan faydalanarak Abbâsî mülküne yaptığı bu saldırı hiç şüphesiz Bizans'ın zafer hanesine kaydedilmiş ve verdiği zayıat sebebiyle karşılık verilmesini gerekli kılan bir durum meydana getirmiştir. Zibatra saldırısından zaferle dönen imparator İstanbul'da resmî zafer törenleriyle karşılandı.¹⁵⁴ Bu zaferinin anısına üzerinde "*Sen fethedersin, ey Theophilos Augustus*" yazan sikkeler bastırıldı.¹⁵⁵

Düşmanın, Müslümanlara saldırdığı ve esir edilen bir kadının "*Vâ Mu'tasımâh*" (Yetiş ey Mu'tasım) diye feryat ettiği haberi halifeye ulaşınca elindeki bardağı bir

¹⁵² Taberî, *a.g.e.*, c.9, s.55; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, Kum: Daru'l-Hicre, 1989, c.3, s.472; İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, c.4, s.221; Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c.11, s.78; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c.6, s.37.

¹⁵³ Mes'ûdî, *a.g.e.*, c.4, s.472.

¹⁵⁴ Vasiliev, *a.g.e.*, s.347.

¹⁵⁵ Lightfoot, *a.g.e.*, s.173.

kenara bırakıp “Lebbeyki lebbeyki” (Buyur buyur) nidasıyla derhal oturduğu yerden kalkıp atına koştuğu ancak ilk kızgınlık hali geçince ordu olmaksızın hareket edilemeyeceğinin farkına vardığı ve sefer için hazırlıklara giriştiği anlatılmaktadır.¹⁵⁶ Mevzu bahis kadını esir eden komutanın Ammûriyeli olduğu ve çıkılacak seferin hedefini belirlemede bunun etkili olduğu da söylenmiştir. Söylenişine göre zafer sonrasında halife bu komutanı Ammûriye’de bulmuş ve hesap sormuştur.¹⁵⁷

Zibatra ve Malatya şehirlerinde büyük tahribata sebep olan Theophilos bir de Mu’tasım’a, onu aşağılayan ve gözdağı verip tehdit eden bir mektup gönderince halifenin şiddeti daha da arttı ve cevaben şöyle yazdırdı.

“Bismillahirrahmanirrahim;

Mektubunu okudum, dediğini anladım. Cevabı duymakla kalmayacak bizzat göreceksin. ‘Kafirler bu dünyanın sonunun kime ait olacağını bileceklerdir.’¹⁵⁸”¹⁵⁹

Halifenin amcası İbrahim b. Mehdî’nin suçsuz kadınların tecavüze uğradığı günahsız çocukların katledildiği bu saldırıya ivedilikle cevap verilmesi gerektiğini dile getiren uzun ve dokunaklı şiiri de seferi teşvik edici niteliktedir.¹⁶⁰

II. ANADOLU HAREKÂTI

Mu’tasım Billâh, Bağdat kadısı Abdurrahman b. İshak’ın da içinde bulunduğu üç yüz seksen iki kişilik bir istişare heyetini çağırdı ve yaptığı görüşme sonunda ordusunu toplayarak 2 Cemaziyelevvel 223 / 1 Nisan 838 günü Dicle’nin batısında karargâh kurup Uceyf b. Anmese, Ömer el-Fergânî ve Muhammed Kûtâh gibi komutanlarını Zibatra bölgesine yardım için gönderdi. Bölgeye giden birlikler Bizans’ın oradan ayrıldığını müşahede etti ancak hemen oradan ayrılmadı. Halkın oturdukları yerlere dönmesinden sonra bölgede sükûneti sağlayıncaya değin bekledi. Şehirde düzen sağlanınca askerler Mu’tasım’ın yanına döndü.¹⁶¹

¹⁵⁶ İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, c.4, s.221; İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, c.6, s.38.

¹⁵⁷ Sıbt İbnü’l-Cevzî, *a.g.e.*, c.14, s.275-276.

¹⁵⁸ Ra’d, 13/42.

¹⁵⁹ İbnü’l-Ferrâ, *Rusulu’l-Mulûk*, Beyrut: Daru’l-Kitâbu’l-Cedîd, 1972, s.82.

¹⁶⁰ Mes’ûdî, *a.g.e.*, c.4, s.472.

¹⁶¹ İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, c.4, s.221; İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, c.6, s.38.

Mu'tasım'ın başından beri hedefinin Bizans üzerine büyük bir sefer düzenlemek ve o topraklara İslam'ı ulaştırmak olduğu düşünülebilir. Me'mûn'la çıktığı Bizans seferini halife olunca yarıda bırakması, aslında merkezdeki isyanları bitirmek, otoriteyi ve birliği sağlayıp topyekûn sefere çıkmak istediğinden kaynaklanmıştır. Nihayetinde Bâbek isyanını da bastırıp Bizans'a yöneleceği sırada imparatorun Anadolu'da Müslümanların yaşadığı yerlere düzenlediği kanlı saldırılar halifenin motivasyonunu yükseltmiş ve intikam duygularını perçinlemiştir. Halife, Bizans'a öldürücü bir darbe indirmek adına yapacağı Anadolu seferinin hedefini belirlemek için müsteşarlarına kaybedildiğinde imparatorluğu derinden yaralayacak en korunaklı ve fethedilmesi zor kenti sormuş, onlardan, Anadolu'nun en iyi kenti, Hıristiyanlığın göz bebeği, İstanbul'dan daha şerefli bir belde olması hasebiyle bu şehrin Ammûriye olduğu ve İslam'ın zuhurundan beri hiçbir Müslümanın o kente tam manasıyla nüfuz edip ele geçiremediği cevabını alınca Zibatra şehrinin uğradığı saldırıya nereyle karşılık verileceği belirlenmiş oldu.¹⁶² Daha önce bahsi geçtiği üzere Ammûriye'nin, Anadolu eyaletinin merkezi ve hâlihazırdaki imparatorun memleketi olduğu düşünüldüğünde Mu'tasım'ın çok isabetli bir karar verdiğini söylemek mümkündür. Halife, İstanbul'un fethi için sürekli problem teşkil eden bu şehri ele geçirip Bizans başkentine giden yoldaki en büyük engeli ortadan kaldırmaya karar vermiştir.

Mu'tasım, bu seferi için o güne kadar hiçbir halifenin toplamadığı kadar çok asker topladı ve silah, teçhizat, binek, alet, edevat bakımından mükemmel bir ordu hazırladı.¹⁶³ İncelenen kaynakların çoğu sefere çıkış tarihini 223 yılı olarak aktarıırken¹⁶⁴, Taberî, Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî ve İbnü'l-Esîr harekete geçiş tarihi hakkında 222 veya 224 senelerini de zikretmiştir.¹⁶⁵ Abbâsî ordusu hakkında detaylı

¹⁶² Taberî, *a.g.e.*, c.9, s.57; İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, c.4, s.222; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c.11, s.79; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c.6, s.39; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c.14, s.271; Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, c.2, s.33; İbn Kesîr, *a.g.e.*, c.14, s.252.

¹⁶³ Taberî, *a.g.e.*, c.9, s.57; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c.11, s.79; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c.6, s.39; İbn Kesîr, *a.g.e.*, c.14, s.252.

¹⁶⁴ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s.392; İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, c.4, s.222; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2002, c.4, s.547; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâu fi Târîhu'l-Hulefâ*, Kahire: Dâru'l-Âfâkı'l-Arabiyye, 2001, s.106; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c.14, s.271; İbnü'l-İbrî, *Târîhu Muhtasarı'd-Duvel*, Beyrut: Dâru's-Şark, 1992, s.140; Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, c.2, s.33; Şemsüddîn ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1993, c.16, s.13; İbn Kesîr, *a.g.e.*, c.14, s.252.

¹⁶⁵ Taberî, *a.g.e.*, c.9, s.57; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c.11, s.79; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c.6, s.39.

bilgi veren Mesûdî de sefer tarihini halifenin Dicle'nin batısına geçtiği 2 Cemaziyevvel 223 / 1 Nisan 838 Salı günü olarak kaydetmiştir.¹⁶⁶

Dicle üzerindeki köprüye sancak dikilmiş, tüm valiliklere haber gönderilerek seferberlik ilanında bulunulmuş ve Anadolu seferi için Emîrül-Mü'minîn'le beraber harekete geçilmesi çağrısı yapılmıştır. Bu davetin ardından farklı farklı bölgelerden askerler ve gönüllü halk Mu'tasım'ın ordusuna katılmıştır. Orduya katılan kişi sayısı hakkında en az iki yüz bin en fazla beş yüz bin sayıları zikredilmektedir.¹⁶⁷

Halife, ilk harekete geçecek öncü birliğin baş kumandamı olarak Eşnas et-Türkî'yi ikinci komutan olaraksa Muhammed b. İbrahim'i görevlendirdi. Yola çıkan ana ordunun sağ kanadını İtâh et-Türkî, sol kanadını Cafer b. Dînâr b. Abdullah el-Hayyât ve merkezini Uceyf b. Anbese komuta ediyordu.¹⁶⁸ Ordunun ağır silahlarına refakat etmesi için de Boğa el-Kebîr ve Dînâr b. Abdullah görevlendirildi.¹⁶⁹ Ordu, Samarra'dan hareket etti, Tarsus'u geçip Silifke yakınlarındaki bir nehrin kıyısına gelince burada konakladı.¹⁷⁰

Mu'tasım, Türk komutanlarından el-Afşin Haydar b. Kâvs'u Suruç'a göndermiş ve belirlediği günde oradan hareketle el-Hades yolunu kullanarak doğudan Anadolu içlerine girmesini emretti. Öncü olarak yolladığı Eşnas'ın ordusuna da Tarsus geçidinden geçmeleri ve aynı günde buluşma noktası olarak tayin ettiği yerde olmaları tâlimatını verdi. Kendisi ise Derbû's-Selâme (selâmet geçidi)¹⁷¹ yolundan ilerledi. Böylece İslam orduları üç koldan Bizans ülkesine girmiş ve aralarındaki mesafeyi koruyarak toplanacakları yer olan Ankara şehrine doğru ilerlemeye başlamıştı.¹⁷²

Eşnas et-Türkî, 22 Recep 223 / 19 Haziran 838 Çarşamba günü yola çıktı, Torosları aşarak emredildiği gibi, daha önce Harun Reşîd tarafından fethedilen Safsâf kalesine ulaştı ve orada halifenin ordusunun gelmesini bekledi. Halife Eşnas'ın ardından bir birliğin başında komutanı Vasîf'i yolladı, kendisi de 24 Recep 223 / 21 Haziran 838

¹⁶⁶ Mes'ûdî, *a.g.e.*, c.4, s.472.

¹⁶⁷ Mes'ûdî, *a.g.e.*, c.4, s.472-473; Zehebî, *a.g.e.*, c.16, s.14.

¹⁶⁸ Taberî, *a.g.e.*, c.9, s.57; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c.11, s.79; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, c.6, s.39; İbn Kesîr, *a.g.e.*, c.14, s.252.

¹⁶⁹ Mes'ûdî, *a.g.e.*, c.4, s.472.

¹⁷⁰ Taberî, *a.g.e.*, c.9, s.57.

¹⁷¹ Halifenin emriyle üç ordu da farklı yol ve geçitleri kullanarak Bizans ülkesine girmiştir. Halifenin kullandığı yol, Ammûriye'ye ulaştıran yollardan biri olan Derbû's-Selâme'dir. İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Beyrut: Dâru Sâdir, 1889, s.113.

Cuma günü yola çıktı.¹⁷³ Anlaşıyor ki Mu'tasım ordusunu topyekun ilerletmek yerine hem daha hızlı hareket etmek hem de olası bir baskından ordunun tamamının etkilenmesinin öne geçmek adına askerleri irili ufaklı gruplar halinde ilerletmiştir.

Halifenin Bizans ülkesindeki ilk hedefi Ammûriye kuşatması sırasında Bizans'ın yardımına asker yollayabilecek bir kale olan Ankara kalesi olmuştur. İslam ordusunun gelişini haber alan imparatorun onları Ankara civarında beklemeye koyulması da savunma hattının buradan başladığını göstermektedir.

İmparatorun Ankara'ya yakın olduğu haberini alan Mu'tasım, tâlimat vererek Eşnas'tan Theophilos'un yerini, ne yaptığını bilen kimseler bulmasını ve bu bilgiyi teyit etmesini istedi, o da Ömer el-Fergâni'yi iki yüz atlıyla Ankara tarafına gönderdi. Ömer, adamlarıyla gece boyu ilerleyerek bir Rum kalesine geldi, kalenin etrafında bir araştırma yaptırdı ancak askerler bilgi alabilecekleri birini bulamadılar. Bu esnada kale komutanı Müslümanları fark edince kaledeki tüm atlıları onlar üzerine saldı, Fergâni görüldüğünü anladığında çatışmak yerine başka bir yere doğru ilerleyerek gizlenmeyi tercih etti. Ertesi sabah askerlerini üç bölüğe ayıran komutan, her bölüğe bölgeyi bilen ikişer rehber tayin edip onlara olabildiğince hızlı hareket etmelerini ve imparatorun haberi olan Bizanslı birinin yakalayarak kendisine getirmelerini emrederek Ankara istikametine yolladı.¹⁷⁴

Üç ayrı yöne dağılan askerler nihayetinde bir kısmı Rum askerlerden bir kısmı da yöre halkından oluşan bir topluluğu esir alıp Eşnas'a getirdiklerinde esirleri sorgulayan komutan, Theophilos'un otuz gündür burada Müslüman birlikleri beklediğini öğrenince hemen halifeye haber gönderdi.¹⁷⁵

İmparatorun, Bizans topraklarına giren Abbâsi ordusuna dair istihbarat toplayıp düşmanı karşılamak adına Ankara'ya geldiği açıktır. İmparatorun hem doğudan gelen Afşin'den hem de güneydeki Müslümanlardan haberi vardı. Theophilos'un bir kısım askerini Ankara'da bırakıp kendisinin ordusuyla doğuya yönelmesi Afşin tehdidinin daha yakın olduğunu göstermektedir. Düşman orduların Armenia eyaleti cihetinden

¹⁷² Taberî, *a.g.e.*, c.9, s.57; İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, c.4, s.222.

¹⁷³ Taberî, *a.g.e.*, c.9, s.58.

¹⁷⁴ Taberî, *a.g.e.*, c.9, s.58.

¹⁷⁵ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c.6, s.40.

girdiği ve Ankara'ya yaklaştığı şeklinde malumat alan imparator dayısının oğlunu yerine vekil bırakarak, derhal harekete geçti.¹⁷⁶

Bu haber Mu'tasım'a ulaşınca halife, imparator Theophilos'un ilk önce Afşin'in ordusuna hamle yapacağını anladı ve Afşin'e Rum ordusunun kendisine doğru ilerlediğini, Emîrû'l-Mü'minîn'in şuan olduğu yerde durduğunu bildiren ve ona da bulunduğu yerde kalmasını emreden mektuplar yazdı. Bunları da kendilerine yolları iyi bilen rehberlerin eşlik ettiği askerlere teslim edip Afşin'e ulaştırmalarını istedi. Buna karşılık hediye olarak her bir elçiye de on bin dirhem verdi. Ancak Afşin'in Anadolu içlerine doğru ilerlemiş olmasından dolayı elçiler onu bulamadı. Mektuplar da ona hiç ulaşmadı.¹⁷⁷

III. ANKARA'NIN ELE GEÇİRİLMESİ

Halifenin ordusuna Boğa el-Kebîr'in komuta ettiği ağır silahları taşıyan birlikler ulaştığında komutanı Afşin'den bir haber alamayan Mu'tasım artık beklemedi, Eşnas'a da ilerlemesi emrini verdi ve iki ordu aralarındaki mesafeyi korumak suretiyle birbiri ardına Ankara istikametinde ilerlemeye başladı.¹⁷⁸

Kaynaklar Eşnas'ın seyri esnasında esir aldığı bir ihtiyardan ve aralarındaki anlaşmadan uzun uzadıya bahseder.

Ankara'ya ilerlerken esir alınan bu ihtiyar kişi, şehir ahalisinin Araplardan korusundan kaçıp saklandığını, yanlarında da ordunun iâşe ihtiyacını karşılayacak mallar olduğunu eğer camı bağışlanırsa yerlerini onlara göstereceğini söyleyerek Eşnas'a anlaşma teklif edince komutan, atları iyi koşan beş yüz kadar adamı ihtiyarla beraber halkı aramaya gönderdi. Birliğin başındaki Malik b. Keyder'e ihtiyarın vadettiği ahaliyi bulup söylediği malları ele geçirince onu serbest bırakmasını sonra da kendisiyle Ankara'da buluşmasını emretti. Eşnas daha sonra ilerleyişini sürdürdü.¹⁷⁹

Adam bu birliği bereketli bir vadiye götürdü, askerler burada hem hayvanlarını iyice doyurdu hem de kendi ihtiyaçlarını karşıladılar. Orduyu gece bir dağa çıkaran

¹⁷⁶ Taberî, *a.g.e.*, c.9, s.60; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c.6, s.40; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c.14, s.272.

¹⁷⁷ Taberî, *a.g.e.*, c.9, s.60; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c.6, s.40; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c.14, s.272.

¹⁷⁸ Taberî, *a.g.e.*, c.9, s.60-61; İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, c.4, s.224-225; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c.6, s.40; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c.14, s.272.

ihtiyarın onları aynı yerde döndürüp durduğunu fark eden rehberler durumu Malik'e haber verdi. Komutan ihtiyara sorunca gerçekten de durumun öyle olduğunu anladı. Yaşlı adam ona şunları söyledi:

*“Siz kavmi dağın sınırlarının dışında arıyorsunuz. Ben ise dağdan gece çıkmaktan ve onların atların toynaklarının kayalıklarda çıkardığı sesleri duymalarından ve kaçmalarından korkuyorum. Eğer dağdan çıkarsak ve hiçbirini göremezsek sen beni öldürürsün. Ben seni bu dağın çevresinde sabaha kadar döndüreceğim. Sabah olduğunda onların üzerine çıkacağız. Beni öldürmemenden emin olmak için onları sana göstereceğim.”*¹⁸⁰

Malik onu öldürmeyeceğini askerleri gece dinlenecekleri bir yere indirmesini söyleyince ihtiyar onları dağdan indirdi. Sabah olduğunda yaşlı adam Malik'e iki adamını oradaki bir kayalığa yollamasını ve buldukları kimseleri yakalayıp getirmelerini söyledi. İhtiyarın dediği yere dört adam çıkıp birkaç kişiyi getirdi. Adam onlarla konuşup ahalinin tuz gölünde olduğu haberini Malik'e verdi. Askerler yakaladıkları kimseleri serbest bırakıp söylenen yere geldiklerinde Ankara'dan kaçanların orada olduklarını gördüler. Kaçaklar, Müslümanları görünce kadın ve çocuklara saklanmalarını söyleyerek mızraklarla savunmaya geçtiyse de Abbâsî birliği tüm ahaliyi esir ederek Malik'e getirdi.¹⁸¹

Alınan esirlerin vücutlarında yara izleri olduğunu gören Müslümanlar, bunun sebebini sorduklarında *“İmparatorun Afşin'le yaptığı savaştaydık.”* cevabını alınca Theophilos'un Müslümanlarla savaştığını ve yenildiğini öğrenmiş oldular.¹⁸² Anlaşıyor ki halifenin uyarı mektupları Afşin'e ulaşıncaya kadar Theophilos'un ordusu Yeşilirmak'ın ötesinde onlara saldırmış lakin başarıya ulaşamamıştır. İmparatorun Ankara'yı savunmasız bırakması ve doğudan gelen orduya doğru hamle yapması, şüphesiz güneyden gelen Müslümanların Ankara'yı fethini kolaylaştırmıştır.

¹⁷⁹ Taberî, *a.g.e.*, c.9, s.60; İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, c.4, s.224; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c.6, s.40; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c.14, s.272.

¹⁸⁰ Taberî, *a.g.e.*, c.9, s.61; İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, c.4, s.225; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c.6, s.40; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c.14, s.272.

¹⁸¹ Taberî, *a.g.e.*, c.9, s.61; İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, c.4, s.225; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c.6, s.40; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c.14, s.272.

¹⁸² Taberî, *a.g.e.*, c.9, s.61; İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, c.4, s.225; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c.6, s.40; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c.14, s.272.

IV. THEOPHILOS'LA YAPILAN SAVAŞ

Halifenin ordusunun güneyden Ankara'ya yürüyüşünün devam ettiği esnada Afşin de doğu istikametinden şehre yaklaşıyordu. Daha Yeşilirmak'ı geçmemiştir ki hiç beklemediği bir anda karşısına çıkan Theophilos'la savaşmak durumunda kaldı.¹⁸³ Sabah başlayan savaşın ilk anları Müslümanlar için yenilgi emareleri taşısa da ordudaki Türk süvarilerin yardıma yetişmesiyle savaşın seyri değişti. Türklerin isabetli ok atışları karşısında Bizans ordusunun düzeni bozuldu ve kazanan Afşin oldu.¹⁸⁴ İmparatorun öldüğü söylentisi Bizans ordusunda yayılınca ordu darmadağın oldu ve kaçmaya başladı. Bozgunu gören Theophilos da canını kurtarmak için savaş alanını terk etti ve Amasya'nın kuzeyinde bir şehre sığındı.¹⁸⁵ İmparatorun neredeyse esir düşeceği ancak yağın yağmurda Türk okçularının yaylarının kirişlerinin gevşemesi sebebiyle savaşın yavaşlaması sonucu kaçıp kurtulduğu söylenmiştir.¹⁸⁶

Bu savaşın yapıldığı mekân, Arap kaynaklarının çoğunda Lemis Nehri yakınları olarak belirtilmiş ancak tam olarak bir yer zikredilmemiştir.¹⁸⁷ Bizans kaynakları ise imparatorun bizzat kumanda ettiği bu savaşın Dazimon kalesinde yapıldığını aktarmaktadır.¹⁸⁸ Bazı tercümelerde Lemis, Kızılırmak olarak tercüme edilmişse de Dazimon kalesinin Tokat ili Turhan ilçesinde bulunması hasebiyle bu nehrin daha ötedeki Yeşilirmak olduğunu söylemek daha doğru olacaktır.

Taberî, Bizans ordusunun Afşin'e saldırmasını esir edilen bir askerin ifadeleriyle şöyle aktarmaktadır:

“Rum kralı ordusu ile birlikte Lemis nehrine 4 fersah uzaklıktayken ona bir elçi geldi ve büyük bir ordunun Armenia bölgesinden ülkesine girdiğini bildirdi. İmparator bu haberden sonra ordunun başına kendi ailesinden birini komutan tayin etti ve ona kendi yerinde kalmasını, şayet Arapların öncü kuvvetleriyle karşılaşırsa imparatorun Armania'daki ordu yani Afşin'le savaşa girdiği takdirde öncü kuvvetleri durdurmasını emretti. Ben Theophilos'un yanında bulunanlardan birisiydim. Onlara sabah namazı vaktinde saldırdık ve onları hezimete uğrattık. Oradaki adamların tamamını öldürdük.

¹⁸³ Muhammed Süheyl Takkuş, *Târîhu Devleti'l-Abbâsiyye*, Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2009, s.149-150.

¹⁸⁴ Koçak, a.g.tz., s.58.

¹⁸⁵ Takkuş, a.g.e., s.149-150.

¹⁸⁶ Koçak, a.g.tz., s.58.

¹⁸⁷ Taberî, a.g.e., c.9, s.61-62; İbn Miskeveyh, a.g.e., c.4, s.226; İbnü'l-Esîr, a.g.e., c.6, s.40-41; Sıbt İbnü'l-Cevzî, a.g.e., c.14, s.272-273.

Bizim birliklerimiz onlardan kalanları aramak için dağıldılar. Ancak öğle vakti Müslüman süvariler üzerimize saldırdı ve bizi yenilgiye uğrattılar. Savaş alanında onlar bize, biz onlara karışmıştık. İmparatorun nerede olduğunu idrak edemedik. Bu karışıklık ikindiye kadar sürdü. Ardından imparatorun ordugâhına döndük ancak ona orada da tesadüf edemedik. Sonra Lemis nehrinin berisindeki karargâha döndük. Buradaki askerler isyan etmiş ve imparatorun vekilinin etrafından dağılmışlardı. Ertesi gün küçük bir birlikle karargâha gelen Theophilos orduyu darmadağın bir vaziyette buldu. Yerine vekil olarak bıraktığı akrabasını yakalatıp idam ettirdi. Kentlere ve kalelere kaçan askerlerin yakalanırlarsa kırbaçlanmalarını, orduya geri yollanmalarını veya Araplara karşı yapılan hazırlıklara yardım etmelerini emretti. İmparator yanındaki hadım bir hizmetçiyi Ankara'daki ahaliyi Arap saldırısına karşı koruması için Ankara'ya gönderdi.

Esir şöyle devam etti:

İşte biz de o hadımla birlikte şehre geldik. Bir de gördük ki halk Ankara'yı boşaltmış ve oradan kaçmıştı. Ankara'nın düştüğü, şehrin boş kaldığı ve halkın burayı terk ettiği haberi imparatora gidince o, hadıma derhal Ammûriye'ye gitmesini emretti. Ben ahalinin bu tuz gölüne geldiğini öğrendim ve buraya geldim.”¹⁸⁹

Taberî'nin bu şekilde aktardığı bilgiler, Tecâribu'l-Ümem, el-Kâmil fi't-Târîh ve Mir'âtü'z-Zaman'da da aynen bulunmaktadır.¹⁹⁰ İbn Kesîr ise imparatorun Afşin üzerine değil Mu'tasım üzerine yöneldiğini ancak Afşin'in arkadan Rum ordusuna yetiştiğini, onları 25 Şaban 223 / 20 Temmuz 838 Perşembe günü ağır bir yenilgiye uğrattığını bir çoklarını öldürdüğünü aktarmaktadır.¹⁹¹ Halife b. Hayyât, Afşin'in Bizans'la karşı karşıya geldiği mekanın Lûrle denilen bir yer olduğunu ve gerçekleşen savaşta dört bin Rum askerinin öldürüldüğünü bildirmektedir.¹⁹²

Olanları tüm detaylarıyla öğrenen Malik b. Keyder tüm ahalinin orada toplanmasını emretti, onlara alabilecekleri kadar erzak ve malı yanlarına almalarını ve yurtlarına dönmelerini söyleyerek halkı ve aldığı esirleri serbest bıraktı. Ardından

¹⁸⁸ Ostrogorsky, *a.g.e.*, s.195.

¹⁸⁹ Taberî, *a.g.e.*, c.9, s.61-62.

¹⁹⁰ İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, c.4, s.226; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c.6, s.40-41; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c.14, s.272-273.

¹⁹¹ İbn Kesîr, *a.g.e.*, c.14, s.253.

Malik'in birliği geldikleri orduya dönmek üzere Eşnas'ın buluşma yeri olarak tayin ettiği yere doğru hareket etti. Anlaşma yapılan ihtiyar da yolda serbest bırakıldı. Malik, Ankara'da Eşnas'ın ordusuna katıldı ve ordu burada halifeyi beklemeye başladı.¹⁹³

Mu'tasım da Ankara'ya ulaştığında Afşin'in askerleri dışındaki tüm ordu Ankara'da toplanmış, Eşnas, öğrendiklerini halifeye anlatınca Mu'tasım bu duruma pek sevinmiş, hemen hareket etmek yerine Ankara'da Afşin'i beklemeye karar vermişti. Muzaffer komutandan iyi olduğu ve halifenin yanına gelmek için harekete geçtiği haberi ulaştığında Müslümanlar, Ammûriye için hazırlanmaya başlamışlardır. Afşin'in de gelmesiyle toparlanan ordu birkaç gün daha burada kalmıştır.¹⁹⁴ Üç ordunun da Ankara ovasında toplanması çıkılan bu seferin ilk etabının tamamlanması anlamına geliyordu. Bundan sonra yapılan tüm planlar Ammûriye'yi ele geçirmek için olacaktır.

İmparator Theophilos, Afşin karşısındaki yenilgisinden sonra Ankara'nın düştüğü haberi üzerine Mu'tasım Billâh'a bir elçi göndermiş ve sulh teklifinde bulunmuştur. Gönderdiği mektupta Zibatra ahalisine yaptıkları için özür beyan etmiş ve şehri yeniden imar edeceğini böylece halkın refahını sağlayacağını bildirmiştir. İlâveten elindeki Müslüman esirleri de serbest bırakacağını söylemiştir. Ne var ki halife barış teklifini reddetmiş ve durmaksızın ordusunu Ammûriye istikametine hareket ettirmiştir. İmparator da bulunduğu yerden hareketle Dorylaeum'a (Şarhöyük) gelerek gelişmeleri buradan takip etmiştir.¹⁹⁵

V. AMMÛRİYE'NİN FETHİ

Ankara'nın zaptının ardından Mu'tasım ordusuna yeni bir düzen vererek asıl hedefe doğru yola çıktı. Ordusunu üç ana birliğe ayıran halife, sağ kanadın komutanlığına Afşin'i, sol kanada Eşnas et-Türkî'yi tayin etti. Merkez orduyu da bizzat kendisi komuta ediyordu. Bu üç ordu aralarında iki fersah mesafe olacak şekilde ardı ardına Ankara'dan ayrıldı. Halife, her ordunun seyir esnasında kendi taksimi gibi sağ, sol ve merkez olmak üzere üçe ayrılmasını, geçtikleri yerlerdeki kaleleri tahrip etmelerini, karşılaştıkları kim varsa esir etmelerini emretti. Konaklayacakları zaman ise

¹⁹² Halife b. Hayyât, *a.g.e.*, s.477.

¹⁹³ Taberî, *a.g.e.*, c.9, s.62.

¹⁹⁴ Taberî, *a.g.e.*, c.9, s.62-63; İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, c.4, s.227; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c.11, s.80; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c.6, s.41; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c.14, s.273.

¹⁹⁵ Yâkübî, *a.g.e.*, c.2, s.581; Takkûş, *a.g.e.*, s.150.

her bölüğün ana orduya dönmesi ve başkomutana katılması tâlimatını verdi. Bölünen bu ordular, Ankara'dan çıkıp Ammûriye'ye varıncaya kadar geçtikleri bölgelerde üç koldan civar beldelere hücum edip ganimet ve esir topladı.¹⁹⁶

A. ŞEHİR KUŞATMASI

Ammûriye kalesine ilk olarak Eşnas et-Türki'nin ordusu geldi. 5 Ramazan 223 / 31 Temmuz 838¹⁹⁷ Perşembe veya 6 Ramazan 223 / 1 Ağustos 838¹⁹⁸ Cuma sabahı kente varan komutan, surları ve burçları kontrol etmek için şehrin etrafını dolaştı ve ardından kaleye iki mil uzaklıktaki uygun bir mekânda karargâh kurdu. Bir sonraki gün de halifenin ordusu bölgeye ulaştı. Mu'tasım da kale hakkında fikir sahibi olmak adına bir önceki gün komutanının yaptığı gibi surları gezip malumat topladı. Halifenin gelişini takip eden gün de Afşin, ordusuyla onlara katıldı. Başarılı bir şekilde ordusunu Ankara'dan buraya nakleden halife, tüm askerler Ammûriye'ye gelip ordugâha toplandığında şehir için bir kuşatma planı hazırladı.¹⁹⁹

Mu'tasım, orduyu şehir tamamen çevreleyecek şekilde taksim etti. Kuşatmayı gören halk ise kaleye sığınmıştı. Üzerlerindeki adamların azlığına, çokluğuna göre burçların önüne bölükler yerleştirildi. Her bölük en az iki burcu kontrol altında tutuyordu. Bazı burçlarda asker sayısı çok az olduğundan böyle yerlerde bir bölüğün kontrolündeki burç sayısı bazen yirmiyi buluyordu.²⁰⁰ Şehir, kendisini çok iyi koruyabilecek, dayanıklı bir sura, büyük ve yüksek burçlara sahipti ve surlara ulaşılmasını engelleyecek bir hendekle çevrelenmişti. Dolayısıyla kuşatmanın başarıyla sonuçlanması için şehrin titizlikle incelenmesi ve çok iyi kontrol edilmesi gerekiyordu. Mu'tasım, bunun için surların önlerinde bulunan birliklerin komutanlarına askerlerinin murakabe altında tuttuğu burçların sorumluluğunu verdi.²⁰¹ Böylece şehir düzgün bir hiyerarşik sistemle kuşatılmış oldu.

¹⁹⁶ Taberî, *a.g.e.*, c.9, s.63; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c.11, s.80; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c.6, s.41; İbn Kesîr, *a.g.e.*, c.14, s.254.

¹⁹⁷ İbn Kesîr, *a.g.e.*, c.14, s.254.

¹⁹⁸ Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, c.2, s.34.

¹⁹⁹ Taberî, *a.g.e.*, c.9, s.63; İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, c.4, s.227; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c.11, s.80; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c.14, s.273; İbn Kesîr, *a.g.e.*, c.14, s.254.

²⁰⁰ Taberî, *a.g.e.*, c.9, s.63; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c.11, s.80.

²⁰¹ İbn Kesîr, *a.g.e.*, c.14, s.254.

Savunma hattında da benzer bir taksimat yapılmıştır. Şehrin burçları Rum komutanlar arasında paylaştırılmış ve her komutan askerleriyle beraber sorumlu olduğu kısma yerleşmişti. İçerideki Bizans kuvvetleri Müslümanlar kadar kalabalık olmadığından her bir bölüğe çok sayıda burç düşüyordu. Bu durum bir savunma zafiyeti meydana getirmiştir. Zira az sayıda asker bulduğu burç çöktüğünde saldırı altındaki diğer birlikler yardıma gelememiş ve bu şehrin düşmesine sebep olmuştur.²⁰²

Halife surların yüksekliğini hesaba katarak kuşatmada kullanılacak içine dört askeri alabilen büyük mancınıklar inşa ettirdi. Son derece sağlam ve güçlü yapılan bu silahlar surlara uygun mesafede konuşlandırıldı. Hareket etmelerini mümkün kılmak için bu mancınıklar, dört tekerlek üzerine oturtuldu. Ancak surların uzaktan dövülmesinin yeterli olmadığı görülmüş ve suru çevreleyen hendek doldurularak böylece surlara erişilmeye çalışılmıştır. Mu'tasım şehre gelirken ganimet olarak topladığı küçük baş hayvanları askerlere dağıttı. Onun planı bu hayvanların derilerini toprak doldurtmak suretiyle onları hendeğe atıp surlara ulaşmaktı. Tüm koyun derileri toprak doldurulup askerler tarafından surun etrafındaki çukura atıldı.²⁰³

İçerideki toprak dolu hayvan derileriyle doldurulan hendeki geçip suru delmesi için koçbaşları inşa ettirildi. İçine on kişi sığabilen bu büyük aletlerin yapımında çok titiz davranıldı. Ne var ki bu aletler kuşatmada hiçbir işe yaramadı. Çünkü hendeki atılan malzemeler surların tepesinden sürekli taş ve ok atan Rumlar yüzünden düzgün yerleştirilememiş, gelişi güzel atılmıştı. Her ne kadar üzerleri toprak dökülerek tesviye edilmeye çalışılsa da aralarında boşluklar kaldı. İçindeki on askerle beraber gönderilen ilk koçbaşı hendeki yarısında çukura saplandı. Ne ilerleyebildi ne de geri dönebildi. İçindeki askerler çok uzun uğraşlar neticesinde kurtarıldı. Koçbaşı ise fetih tamamlanincaya kadar yerinde saplı kaldı.²⁰⁴

Dışarıdan hendeki ve surları aşım şehre girmenin zorluğu bu başarısız girişimde daha da iyi anlaşımıştır. Surların etrafını mancınıklarla saran Müslümanlar, kuşatmayı kısa sürede başarılı kılıp şehre girebilmek için surun zayıf bir noktasını bulup saldırıları buraya yoğunlaştırmak istemişlerdir. Dışarıdan çok muhkem görünen kalenin zafiyetini

²⁰² Taberî, *a.g.e.*, c.9, s.67.

²⁰³ Taberî, *a.g.e.*, c.9, s.65; İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, c.4, s.229; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c.11, s.81; İbn Kesîr, *a.g.e.*, c.14, s.256.

tespit ise ancak kale içinden bir Müslümanın yardımıyla mümkün olmuştur. İçeriden bilgi alıp surların zayıf yerini öğrenerek buradan hücum eden Müslümanlar için, erişilmez olarak görülen kalenin zapt edilmesini bir hayli kolaylaştırmıştır.

B. ŞEHRİN ELE GEÇİRİLMESİ

Ammûriye halkının esir ettiği daha sonra da Hıristiyan olup onlardan biriyle evlenen Müslüman bir adam, Abbâsî ordusunun geldiğini görünce ahali kaleye girerken dışarıda kaldı. Sonra da Müslümanlarla temas kurup onlara katıldı. Adam halifeye getirilince ona surun zayıf bir yerini anlattı. Vadiden gelen şiddetli bir sel yüzünden bu bölgenin zayıfladığını ve oradaki surun yıkıldığını söyledi. Adam, imparatorun yolladığı bir mektupla yıkılan bu surun tekrar yapılmasını Ammûriye valisine emrettiğini ne var ki Aetius'un bu surun tamirinde ihmalkar davrandığını, ta ki bir süre sonra Theophilos'un bazı eyaletleri teftişe çıktığını öğrendiği zaman valinin, imparatorun Ammûriye'ye de uğrar ve verdiği işin yapılmadığını görür korkusuyla alelacele taş ustalarını gönderip dış taraftan taş dizdirerek surun dış görünümünü düzelttirdiğini, iç tarafa ise duvar yapılmaksızın bazı malzemelerin dizildiğini fakat yapılan bu yüzeysel tamirin suru güçlendirmeye yetmediğini bildirdi.²⁰⁵

Mu'tasım sonrasında kendisine gösterilen bu zayıf surun önüne otağını kurdu. Sonra da mancınıkların buraya dikilmesini emrederek hücumu buradan başlama kararı aldı. Mancınıklardan atılan taşlar kısa bir müddet sonra surda gediklerin açılmasını sağladı. Ammûriyeliler surun yarıldığını görünce yıkılan yeri üst üste büyük kalaslar atarak takviye etmek istemişlerse de atılan taşlar bu odun parçalarını da kırdı. Ahşap malzemenin suru koruyamadığı fark edilince bu defa bu kalaslar birbirlerine bağlanarak deliklere yerleştirildi. Bu şekilde sur bir müddet daha dayandıysa da kesintisiz atılan taşlar sayesinde epey zayıfladı.²⁰⁶

Şehrin valisi Aetius, surun açıldığını görünce Theophilos'a durumu bildiren bir mektup yazdı ve bu mektubu biri iyi Arapça bilen iki adamla imparatora gönderdi. Bu

²⁰⁴ Taberî, *a.g.e.*, c.9, s.65; İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, c.4, s.229; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c.11, s.81; İbn Kesîr, *a.g.e.*, c.14, s.256.

²⁰⁵ Taberî, *a.g.e.*, c.9, s.63; İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, c.4, s.227; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c.11, s.81; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c.6, s.42; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c.14, s.273; İbn Kesîr, *a.g.e.*, c.14, s.255; İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, Beyrut: Dâru'l-Fikir, 1988, c.3, s.329.

ikisi suru aşır Ömer el-Fergânî'nin kontrol noktasına yakın bir yerden geçerken Abbâsî birliği onları görüp kim olduklarını sorunca “*Biz de sizdeniz*” dediler. Ancak hangi bölükten oldukları, kimleri tanıdıkları sorularına cevap veremeyince askerler bunları yakalayıp Fergânî'ye getirdiler. O da durumu bildirip yakalananları Eşnas'a gönderdi. Nihayetinde halifenin huzuruna çıkan adamlar sorgulanıp üzerleri arandığında Aetius'un mektubu bulundu.²⁰⁷

Theophilos'a yazılan mektupta, şehrin kalabalık bir ordu tarafından kuşatıldığı, valinin kaledeki atları yetenekli savaşçılara tahsis edip, herkesin gaflette olduğu bir gece kapıları açıp netice ne olursa olsun kale dışında Abbâsî ordusuna saldıracağı bildiriliyordu. Aetius, açılan yarığın dar olması hasebiyle hemen içeri girilemeyeceğini, dışarıda Araplara saldırırsa bir ihtimal kaçıp kurtulma ihtimalinin olduğunu, kaleden çıkış esnasında kaçabilenin kaleden çıkacağını, kaçamayanların esir edileceğini, kendisinin de kurtulup imparatorun yanına geleceğini haber veriyordu.²⁰⁸

Mektubu okuyan halife, yakalananların ikisine de on bin dirhem verilmesini emredince o ikisi Müslüman oldu. Onlara birçok hediye verildi. Ertesi gün askerler bu iki adamla surları teftişe çıkarak onlardan valinin bulunma ihtimali olan burçları göstermelerini istedi. Aetius'un bulunduğu burç askerlere gösterilince Mu'tasım, bu iki adama o surun önünde beklemelerini emretti. Kendilerine takdim edilen dirhemler ve hediyeler de buldukları yere getirildi. Uzun bir bekleyişin ardından vali ve yanındakiler bunları tanıyıp kendilerine ihanet ettiklerini anladıklarında onlara küfürler edip ayıpladılar. Ardından halife adamlara surun önünden ayrılacaklarını söyledi.²⁰⁹

Rumların kaçma planı olan mektubu taşıyan adamları zengin edip valinin de göreceği şekilde surların önünde dolaştırması ancak Mu'tasım'ın kaledekilerin morallerini bozmak ve onları ümitsizliğe itmek istemesiyle açıklanabilir. İnsanlarda kaleden çıkanların bir şekilde Abbâsîler'in eline geçeceği hissiyatının uyanması kaçmaya yeltenecek olanları da kötümserliğe itmiştir.

²⁰⁶ Taberî, *a.g.e.*, c.9, s.63-64; İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, c.4, s.227-228; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c.6, s.42; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c.14, s.273; İbn Kesîr, *a.g.e.*, c.14, s.255.

²⁰⁷ Taberî, *a.g.e.*, c.9, s.63; İbn Kesîr, *a.g.e.*, c.14, s.255.

²⁰⁸ Taberî, *a.g.e.*, c.9, s.64; İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, c.4, s.228; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c.6, s.42; İbn Kesîr, *a.g.e.*, c.14, s.255-256.

²⁰⁹ Taberî, *a.g.e.*, c.9, s.64; İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, c.4, s.228; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c.6, s.42; İbn Kesîr, *a.g.e.*, c.14, s.255-256.

Halife o günden sonra gece dahi kaleden hiç kimse çıkmasın diye askerlere surların önünde her daim nöbet tutulmasını emretti. Her ihtimale karşı silahlı süvarilere de gece kapılarda beklemeleri tâlimatını verdi. Bu şekilde askerler zayıf olduğu tespit edilen surun iki burç arasında tamamen yıkıldığı ana değin at üstünde silahlı vaziyette gecelerce nöbet tuttu. Surun yıkıldığı anda meydana gelen gürültüyü duyan nöbetçiler ilk anda üzerlerine bir saldırının yapıldığını düşünmüş fakat yapılan tetkikat sonrasında sesin surun yıkılışından kaynaklandığı anlaşılmıştır.²¹⁰

Kuşatma esnasında kentin surlarından Müslümanlar aleyhine naralar atılmış, Hz. Peygamber'e (s.a.v.) hakaret edilmiş, bu durum askerinin hiddetlenmesine sebep olmuştur. Ya'kûb b. Ca'fer b. Süleyman başından geçen bir hadiseyi söyle aktarıyor:

“Mu'tasım'la beraber Ammûriye savaşına katılmışım. Rumlardan biri surlara çıkarak Arapça olarak bağırmaya başladı. Hz. Muhammed'e (s.a.v.) sövüyor, kendisine ve soyuna küfürler ediyordu. Müslümanlar buna çok kızdılar. Atılan oklar o adama ulaşmıyordu. Ben de iyi ok atanlardandım. Yayımı güzelce gerdim ve fırlattım. Ok onun boğazına saplandı. Müslümanlar sevinçle tekbir getirdiler. Mu'tasım da bu hareketi takdir etti ve oku atanı çağırdı. Yanına gittiğim de 'Sen kimsin' diye sordu, ben de kendimi tanıttım. Halife, 'Bu sevabı ehl-i beytimden birine nasip eden Allah'a hamdolsun' dedi ve 'Bu sevabı bana sat' diye ekledi. 'Ey Müminlerin Emiri sevap satılan bir şey değildir' dedim. Bana yüz bin dirhemden beş yüz bin dirheme kadar para teklif etti. 'Onu parayla satmam ama Allah şahidim bu sevabın yarısı senindir' dedim. 'İşte buna razı olurum' dedi ve okçuluğu nerede öğrendiğimi sordu. 'Basra'daki evimde' diye cevap verdim. 'Orayı bana sat' dedi. 'Orayı okçuluk öğrenenlere vakfettim, bu müminlerin emirine ve onun arzusuna daha uygundur' dedim. Bunun üzerine mükafat olarak bana yüz bin dirhem verdi.”²¹¹

Zayıflayan surda gedik açılmasından sonra Ammûriye'de göğüs göğse savaşa geçilmiş, Abbâsî ordusu surun yıkılan bölümünde Bizans kuvvetleriyle çarpışmaya başlamıştır. Surun açılan bu kısmında ilk savaşanlar Eşnas et-Türkî'nin kuvvetleri oldu ancak çok dar bir alanda girilen mücadelede istenilen başarı elde edilemedi. Sonrasında mancınıklar tarafından tekrar dövülmeye başlanan sur bir miktar daha açıldı. İkinci

²¹⁰ Taberî, *a.g.e.*, c.9, s.64-65; İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, c.4, s.228-229; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c.6, s.42.

²¹¹ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c.11, s.82-83; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c.14, s.274-275.

günse Afşin ve ordusu sahaya çıktı ve daha da genişlemiş olan surun yıkıntıları üzerinde Rumlarla savaştı. Bu ordunun mücadelesi olumlu sonuç verdi ve Müslümanlar ilerleme kaydetti. Halife savaşı izlediği yerde komutanlarına “*Bugün savaş güzel oldu*” dedi. Ömer el-Fergânî de sanki Eşnas’ı kınarcasına “*Bugün savaş dünden daha güzel oldu*” dedi.²¹² Öyle anlaşılıyor ki Mu’tasım’ın komutanları kazanılan zaferin kendi hanelerine yazılmasını istediklerinden birbiriyle zıtlamışlardır.

Savaşın kazanılmasının son adımı olan üçüncü gün halife, komutanı İtâh et-Türkî’yi kendi hassa ordusundan askerlerin başında sahaya gönderdi. Kuzey Afrikalı ve Türk askerlerden müteşekkil bu birlik çok çetin savaştı. Bu saldırıyla surda yıkılan bölümler iyice artmış oldu. Savaş şiddetlendikçe Rum askerler daha da bitkin düştü. Müslüman askerlerin sürekli bir sirkülasyonla değiştirilmesi Bizans kuvvetlerini iyice bezdirmişti.²¹³

Üç gündür savaşın sürdüğü bölümden sorumlu komutan Vendûdâ, askerleriyle beraber her saldırıya göğüs geriyor ve Müslümanların içeriye girmesine engel oluyordu. Cereyan eden savaşların tüm yükü bu komutanın omuzlarındaydı. Ne Aetius’tan ne de diğer Rum komutanlardan yardım görüyordu. Vendûdâ üçüncü günün gecesi diğer Rum komutanlara giderek savaşın tüm ağırlığının kendi askerlerinin üzerinde olduğunu, kendisi dahil bölüğünde yaralanmayan hiçbir askerinin kalmadığını söyleyerek onlardan takviye için birliklerini savaş bölgesine göndermelerini istedi. Aksi taktirde daha fazla dayanamayacaklarının ve şehrin elden gideceğinin altını çizdi. Komutanlar bu talebi geri çevirip ona yardım etmeyi istemediler²¹⁴ ve ona “*Biz kendi bölgemizi koruyoruz. Sen de kendi bölgeni koru.*” dediler.²¹⁵

Vendûdâ, birliğindekilerle beraber bekledikleri yardımın gelmemesi üzerine halifenin yanına gitmeye ve eşleri, çocukları, akrabaları için emân isteyip korudukları bölgeyi içindeki tüm malzeme ve silahlarla birlikte Mu’tasım’a teslim etmeye karar verdi. Gün ışıdığında Müslüman askerlere halifeyle görüşmek istediğini bildirdi. Kendi askerlerine de o dönüncüye kadar savaşmama emri verdi. Sonrasında Müslüman

²¹² Taberî, *a.g.e.*, c.9, s.65-66; İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, c.6, s.42-43.

²¹³ Taberî, *a.g.e.*, c.9, s.67; İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, c.4, s.231; İbnü’l-Cevzî, *a.g.e.*, c.11, s.81; İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, c.6, s.43.

²¹⁴ Taberî, *a.g.e.*, c.9, s.67; İbnü’l-Cevzî, *a.g.e.*, c.11, s.81-82; İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, c.6, s.43-44.

²¹⁵ İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, c.4, s.232.

askerlerle beraber gelip Mu'tasım'la görüştü. Bu esnada savaş durduğu için Abbâsî ordusu surlara iyice yaklaşmış, Rum tarafından da herhangi bir hamle olmamıştır.²¹⁶

Mu'tasım, Rum komutan için bir at getirtti ve beraber yıkık sura doğru yöneldiler. O sırada halife ordunun önündeki Abdülvehhâb b. Ali'ye eliyle işaret ederek Rum askerleri etkisiz hale getirmesini emretti. Rum askerlerden kat kat fazla olan Abbâsî askerleri birden atılıp Bizans kuvvetlerini etkisiz hale getirerek silahlarını aldı.²¹⁷ Vendûdâ birden dönüp Mu'tasım'a "*Ben seni dinlemek, senin de beni dinlemen için gelmiştim, sen beni kandırdın*" dedi. Halife, "*Söylemek istediğin ne varsa söyle sana muhalefet etmeyeceğim*" diye karşılık verdi. Komutan zaten şehre girmişken onunla nasıl anlaşacağını sorduğunda halife istediği her şeyi ona vereceğini söyleyince Bizans komutanı onun çadırında kaldı.²¹⁸

Böylece zorlu bir kuşatmanın ve birkaç başarısız denemenin ardından İslam orduları ele geçirilen bu burçtan Ammûriye'ye girmiş, ardından kentin içlerine ilerlemiştir. Ancak beklenenin aksine Abbâsî ordusunun şehrin içine girmesiyle Rumlar hemen teslim olup silah bırakmamış, kendilerini savunabilecekleri yerlere saklanmış ve direniş göstermişlerdir. Abbâsî ordusu da buna karşılık şehrin her yerine yayılmış; karşılık veren kim olursa olsun ya öldürülmüş ya esir alınmıştır. Şehir içindeki bu hücumlar o denli tesirli olmuştur ki kente Aetius'un bulunduğu kale hariç korunaklı hiçbir mekân kalmamış, tamamı tahrip edilmiştir.²¹⁹

Şehirdeki askerlerin bir bölümü ve halktan bazı kimseler kentin içindeki büyük kiliseye gidip orayı savunmak istedi. Çok şiddetli bir direniş gösterildiyse de Abbâsî ordusu tarafından ateşe verilen kiliseden kurtulan olmadı. Aetius da yanında olan Rum askerlerle birlikte kendi bulunduğu kalede bekleyip gelen Müslümanlarla savaştı. Oradaki çarpışmaya katılan Ammûriyelilerden çoğu öldü, birçoğu da yaralandı.²²⁰

Mu'tasım atının üzerinde valinin bulunduğu kalenin önüne gelip orada bulunan Eşnas'ın birliklerine Aetius'u sordurdu. Askerler kaleye bağırarak: "*Ey Aetius, işte Emirü'l-Mü'minîn, neredesin?*" dedi. Kaledeki Rumlar "*Aetius burada değil*" diye

²¹⁶ Taberî, *a.g.e.*, c.9, s.67; İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, c.4, s.232; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c.11, s.82; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c.6, s.44.

²¹⁷ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c.11, s.82.

²¹⁸ Taberî, *a.g.e.*, c.9, s.67.

²¹⁹ İbn Kesîr, *a.g.e.*, c.14, s.258.

karşılık verince Müslümanlar kaledekilerden halifenin valiyi burada beklediğini Aetius'a söylemelerini istediye de Rumlar tekrar valinin kalede olmadığını söylediler. Mu'tasım tam oradan ayrılacakken kaledeki bazı kimseler aşağı seslenerek Aetius'un orada olduğunu haber verdi. Halife bunun üzerine geri döndü ve kaleye bir merdiven dayatılmasını emrederek Hasan er-Rûmî'yi kaleye gönderdi. Hasan merdiveni tırmanarak Ammûriye valisi Aetius'la görüştü. Geri döndüğünde Mu'tasım'a valinin kalede olduğu ve onunla konuştuğu bilgisini verdi. Halife Hasan er-Rûmî'yi tekrar kaleye çıkartarak Aetius'tan teslim olmasını istedi. Bu ikinci görüşmenin ardından vali burcun üzerine çıktı ve herkesin gözü önünde kılıcını Hasan er-Rûmî'ye vererek teslim oldu. Kaleden inen vali halifenin önüne gelince Mu'tasım ona kırbaçıyla vurdu ve ardından askerlere onu bir ata bindirip getirmelerini emretti. Bunun üzeri vali Aetius askerler tarafından halifenin çadırına götürüldü.²²¹

Aetius'un bulunduğu kalenin yukarı şehir olarak tarif edilen yerdeki iç kale olduğunu söylemek mümkündür. Zira burası tüm şehir geçildikten sonra ulaşılacak yüksek bir tepededir ve burasının da ele geçirilmesiyle artık Ammûriye kentinin tamamı zapt edilmiştir. Eğer şehrin fethedildiği tarih surların aşıldığı gün değil de Aetius'un teslim olduğu ve o zamana değin sürdürülen yağma ve saldırıların sonlandırıldığı gün kabul edilirse fetih tarihi 17 Ramazan 223 / 12 Ağustos 838 Salı günü²²² olarak kaydedilmelidir.

Ramazan ayı başlarında kuşatılan Ammûriye kenti, surların aşılması adına verilen mücadeleler ve açılan gedikte günlerce devam eden çarpışmalar sonucu Abbâsî ordusunun şehre girmesiyle çok büyük bir yıkıma uğramıştır. Vali Aetius'un teslim olmaması üzerine kentin her bölgesinde ufak gruplarla karşılaşmış ve çok sayıda insan öldürülmüş, halktan da çoğu kimse esir alınmıştır. Rum askerlerinin saklanabileceği tüm binalar yakılıp yıkılmıştır. Kaynaklar Ammûriye kuşatmasında otuz bin kişinin öldürüldüğünü otuz bin kişinin de esir edildiğini aktarır.²²³ Bu sayıda kişinin

²²⁰ Taberî, *a.g.e.*, c.9, s.68; İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, c.4, s.233.

²²¹ Taberî, *a.g.e.*, c.9, s.68; İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, c.4, s.233-234; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, c.6, s.44; İbn Kesîr, *a.g.e.*, c.14, s.258-259.

²²² Halife b. Hayyât, *a.g.e.*, s.477.

²²³ Mes'ûdî, *a.g.e.*, c.3, s.473; Makdîsî, *a.g.e.*, c.6, s.119; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c.11, s.82; İbnü'l-İbrî, *a.g.e.*, s.140; Hatîb el-Bağdâdî, *a.g.e.*, c.4, s.547.

öldürüldüğü ve kıdemli komutanların esir alındığı bilgisi Bizans kaynaklarında da mevcuttur.²²⁴

C. ORDUNUN MERKEZE DÖNÜŞÜ

Şehrin düştüğü gün bütün askerler aldığı esirler ve ele geçirdiği ganimetlerle ordugâhta toplandı. Mu‘tasım Billâh, Besîl et-Tercümân’a esirleri ayırmasını soylu ve itibar sahibi kimseleri bir yerde ahaliden diğer esirleri ise başka bir yerde toplamasını emretti. Tercümân’ın verilen işi yapmasının ardından halife ganimet taksimi için komutanlarını görevlendirdi. Şehri kuşatıldığında burçlardan sorumlu komutanlar mesul oldukları bölgelerden toplanan ganimetin taksiminden de sorumlu tutuldular. Eşnas et-Türkî, Afşin, Îtâh et-Türki, Câfer b. Hayyât gibi komutanların yanlarında ganimetlerin kaydedilmesi ve taksiminin doğru yapılması amacıyla Abbâsî baş kadısı Ahmed b. Ebû Duâd’ın adamları da görevlendirildi. Tespit edilip kaydı tutulan mallar ve esirler ordugâhta satıldı. Satılmayan malların da yok edilmesi emredildi. Ganimetlerin satılması ve esirlerin dağıtılması işlemi beş gün devam etti. Sonrasında halife oradan ayrılarak Tarsus’a hareket etti.²²⁵ Ordunun dönüşe geçtiği tarih Halife b. Hayyât tarafından 21 Ramazan 223 / 16 Ağustos 838 Cumartesi günü olarak kaydedilmiştir.²²⁶ Ammûriye’den ayrılmadan önce Mu‘tasım Billâh Zibatra şehrine karşılık bu kentin surlarının yıkılmasını emretmiştir.²²⁷ Şehrin kapısı fethin nişanesi olarak Bağdat’a götürülmüş ve şehir surlarına takılmıştır.²²⁸

Bu büyük kaybının ardından halifeden sulh isteğinde bulunan Theophilos kazanmanın da yenilmenin de krallar arasında olası şeyler olduğunu belirten bir mektubu barış heyetiyle Mu‘tasım’a göndermiştir. Çok çeşitli hediyelerin yanında kırk kat ipek kumaş yollayan imparator, esir edilen yüz elli komutanına karşılık her biri için yüz Müslümanın salıverileceğini söylemiştir. Halife ise barış heyetini Ammûriye

²²⁴ Lightfoot, *a.g.e.*, s.54.

²²⁵ Taberî, *a.g.e.*, c.9, s.69.

²²⁶ Halife b. Hayyât, *a.g.e.*, s.477.

²²⁷ Takkûş, *a.g.e.*, s.150.

²²⁸ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c.11, s.82; Hatîb el-Bağdâdî, *a.g.e.*, c.4, s.547.

kalesinin fethinden çok sonra kabul etmiş, onlara ikramda bulunmuş, ancak esir edilen asilzadeleri teslim etmemiştir.²²⁹

Bazı rivayetlerde Mu'tasım'ın Ammûriye zaferinin ardından hemen dönüş geçmediği İstanbul'a ulaşarak orayı karadan ve denizden kuşatmak suretiyle fethetmeye karar verdiği aktarılmaktadır. Halife aldığı kararı uygulamak üzere kuzeye yönelmiş lakin yeğeni Abbas b. Me'mûn'un ordudaki bazı komutanlarla beraber kendisine karşı bir tertip hazırlığında olduğunu öğrenince aldığı bu karardan dönmek zorunda kalmış ve Abbas meselesini halletmek için Irak'a hareket etmiştir.²³⁰ Mu'tasım'ın imparatorun memleketini harap edip İstanbul'a giden yolu güvenceye almasından sonra imparatorluğun başkenti üzerine yürümeye karar vermesi Bizans'ın zayıflığını ortaya çıkaran bir durumdur.²³¹

Halifenin sulh tekliflerine olumlu cevap vermeyişi de bu zayıf durumdan faydalanarak Bizans seferlerine devam etmek istediğini göstermektedir. Ancak ordu içinde ki darbe teşebbüsü Mu'tasım'ı zor durumda bırakmış olacak ki başlatılan harekât Ammûriye'nin tahrip edilmesinin ardından bitirilmiştir. Samarra'ya döndükten sonra asker içindeki ihtilalci komutanların tasfiyesiyle meşgul olunması, peşi sıra Mâzyâr b. Kârin isyanının başlaması gibi hadiselerin tekrar aynı büyüklükte bir orduyla Bizans üzerine yürünmesine engel olduğu söylenebilir.

Mu'tasım dönüş yolunda kendisine karşı bir isyan tertibini öğrenmiş ve Samarra'ya varmadan olayın tüm faillerinin yakalatıp idam ettirmiştir. Daha Anadolu seferi başlamadan önce Uceyf b. Anbese, Afşin'e verilip kendisine verilmeyen imkanlardan dolayı kızmış ve Abbas b. Me'mûn'u amcasına karşı kışkırtmıştır. Ordu sefere çıkmadan Mu'tasım'ı öldürmeyi teklif etse de Abbas *"Bu gazaya fesat karıştırmayacağım"* diyerek ayaklanma işini ordunun dönüşüne dek ertelemiştir. Dönüş yolunda durumdan haberdar olan halife, merkeze yaklaşıp kadar harekete geçmemiş, Münbiç'e yaklaştığında Abbas'ı çağırarak sorgulamış, o da tüm tertibatı itiraf etmiş ve kendisine katılanların isimlerini vermiştir. Abbas Münbiç'te hapsedilmiş ve orada ölmüştür. Ardından halife, ihanetini öğrendiği tüm komutanları idam ettirmiştir. Olayın

²²⁹ Koçak, a.g.tz., s.59; Fatma Çapan, "İmparator Theophilos Döneminde (829-842) Doğu Roma İmparatorluğu ile İslam Dünyası Arasındaki İlişkiler", *History Studies*, c.11, sy.5, (Ekim 2019), s. 1499.

²³⁰ Mes'ûdî, a.g.e., c.3, s.473; Zehebî, a.g.e., c.16, s.14.

çözülmesi ve faillerinin cezalandırılmasından sonra Mu'tasım Bizans'ın Anadolu'daki merkezi Ammûriye kentini fetheden muzaffer bir hükümdar olarak sağ sâlim başkent Samarra'ya dönmüştür.²³²

D. FETHİN ETKİLERİ

Bizans'ın en önemli eyalet merkezlerinden birinin, imparatorun memleketinin çok büyük yıkıma uğraması hem Bizans hem Müslümanlar açısından unutulur bir hadise değildir. Ammûriye'nin tarihinde benzeri görülmemiş olan bu savaş ve ardından gelen hezimet Theophilos'ta kapanması zor yaralar açtığı gibi imparatorluğu da yıpratmıştır. Bu sefer Müslümanlar içinse Bizans'ın saldırısına verilmiş müthiş bir karşılık olarak görülmüş, zafer şiirlere konu olmuştur.

1. Bizans'a Etkileri

Mu'tasım Billâh'ın Ammûriye hamlesi kendisinden önceki halifelerin sınır boylarını hedefleyen akınlarından ayrı bir yerde tutulmalıdır. Zira burası Anadolu'nun en büyük eyalet merkezidir ve kentin düşmesi Bizans için bir kırılma noktası olmuştur. İmparator Theophilos, kentin düşmesiyle hemen hemen aynı döneme rastlayan Sicilya ve Girit adalarındaki Müslüman akınların ardından Ammûriye'yi de kaybedince imparatorluğun yenilgisini kabullenmiş ve sulh politikası izlemeye başlamıştır.²³³

Ammûriye'nin kurtarılamaması Bizans'ta moral yıkıcı bir etki bırakmıştır. Theophilos, Afşin karşısında dağılan ordusunu tam teçhizatla toplayamamış olacak ki yaklaşık 100 km. uzaklıkta Eskişehir'de bulunmasına rağmen güneye inip Ammûriye kuşatmasına müdahale edememiştir. Bunun yerine Batı Avrupa devletlerinden, Fransa'dan, Venedik'ten yardım talebinde bulunmuş lakin beklediği yardımı görememiştir.²³⁴

Aldığı mağlubiyet Theophilos'u öyle derinden etkilemiştir ki geri kalan ömrünü daima hüznü bir halde geçiren imparator, elindeki kuvvetlerle bir daha Müslümanların

²³¹ Takkûş, *a.g.e.*, s.150.

²³² Abbas meselesiyle alakalı detaylı bilgi için Bkz: Taberî, *a.g.e.*, c.9, ss.71-79; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c.11, ss.83-84; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c.6, ss.45-47; İbn Kesîr, *a.g.e.*, c.14, ss.259-261; İbn Haldûn, *a.g.e.*, c.3, s.330-331.

²³³ Takkûş, *a.g.e.*, s.150-151.

²³⁴ Ostrogorsky, *a.g.e.*, s.195.

akınlarına karşılık veremeyeceği fikrine kapılmış ve payitahtını kaybetmek korkusuyla batılı devletlerden yardım taleplerinde bulunmuştur. Venedik'e, İngelheim'da ki Kutsal Roma imparatoru I. Ludwig'e ve hatta Endülüs'teki II. Abdurrahman'a bile elçiler gönderen Bizans imparatoru, bu devletlerden fiili bir yardım görememiştir.²³⁵ İmparatorun Ammûriye'yi kaybettikten sonra yiyip içtiklerinden de keyif almadığı, depresyona girdiği, şiddetli baş ağrıları çektiği ve dizanteriye yakalandığı nihayetinde bu hastalığın ölümüne sebep olduğu iddia edilmiştir.²³⁶

Ammûriye fethinin Bizans'a bir diğer etkisi de çok tepki gösterilen bir politika olan "İkonaklazm" (tasvir kırıclık) uygulamasından vazgeçilmesidir. Şehrin düşüşü bu hareketin son utancı sayılmış ve 843 yılında kutsal ikonlar tekrar kiliselere yerleşmiştir. Bu bağlamda düşünüldüğünde bu fethin Yunan Kilisesi'nin gelişimini etkilediği, Ortodoksluk tarihinde ve Doğu Avrupa sanatının reformunda uzun süreli tesirler bıraktığı söylenebilir.²³⁷

Topladığı esirlerle beraber dönüşe geçen Abbâsî ordusundaki bir kısım askerler tutsaklardan bazılarını işaret ederek "*Bunlar bizden bazı askerleri katlettiler*" diye Mu'tasım'a şikayette bulununca halife, Besil er-Rûmî'ye esirleri tetkik edip asilzadeleri ayırmasını söylemiş, işaret edilen diğer tutsaklarsa yol boyunca iki ayrı yerde boyunları vurularak öldürülmüştür. Esirlerin idam edildiği yerden ayrılan Mu'tasım Billâh soylulardan oluşan binlerce tutsakla yoluna devam etmiş ve Tarsus'a ulaşmıştır.²³⁸

Ammûriye'de esir edilen üst rütbeli askerlerin teslim edilmeyip sonra idam edilmeleri Bizans'ta büyük bir yara açmıştır. Tarsus'a götürülüp burada hapsedilen kırk iki asilzade hakkında ağıtlar yazılmış ve bu mesele ikonalara konu olmuştur.²³⁹ Bu kişilerin akıbetleri, azizlerin hayat hikayelerinin anlatıldığı menakıpnamelere (higiological text) girmiş, bu kitapların şehadet (martyrion) bölümlerinde zikredilmiştir. Theophilos bu komutanlar esir alındığı andan itibaren defalarca takas talebinde bulunmuş, bir defasında Basileios liderliğinde gönderdiği bir heyetle kırk iki komutanına karşılık 200 kenteneria (yaklaşık 1.500.000 altın) vereceğini söylemiş, ancak halife bu sefer için 1000 kenteneria harcandığını belirterek teklifi reddetmiştir.

²³⁵ Vasiliev, *a.g.e.*, s.347; Lightfoot, *a.g.e.*, s.57.

²³⁶ Sultan, *a.g.m.*, s.13.

²³⁷ Lightfoot, *a.g.e.*, s.57.

²³⁸ Taberî, *a.g.e.*, c.9, s.70.

Bizans'ın uğraşları sonucunda 16 Eylül 845 günü mutabakat sağlanmış tutulan esirler karşılıklı değiştirilmiştir. İstanbul'da tespiti yapıp geri alınan Müslüman esir sayısının üç bin beş yüz olduğu düşünüldüğünde verilen Bizanslı esir sayısının da aynı olduğunu söylemek mümkündür. Ne var ki esir alınan Ammûriye valisi Aetius, 223/838-224/839 yılında, diğer kırk iki komutan ise altı yıl Tarsus'taki zindanda tutulduktan sonra Vâsık Billâh'ın (842-847) hilafeti esnasında anlaşmanın yapıldığı yılın mart ayında idam edildiğinden anlaşma konusu olmamıştır.

İlk martyrion yazarı Michael Synkellos'un yanı sıra iki menakıpnamede daha bu asilzadelerin isimlerine ve hayatlarına dair bilgiler bulunmaktadır. Halife Vâsık'ın emriyle tutuldukları hapisshaneden Dicle Nehri kıyısına getirilen mahkumlara tek kurtuluş yolu olarak İslam'a girmeleri söylenmiş, din değiştirmeyi reddeden komutanlar, devlet erkanının ve halkın da bulunduğu bu yerde 6 Mart 845 günü idam edilmiştir. Yazılan şehadet namelerinde kırk iki komutandan beşinin diğer otuz yedisinden rütbeli oldukları kaydedilmiş, isimleri şöyle sıralanmıştır: Theodoros Krateros, Konstantinos Baboutzikos, Kallistos Melissenos, Theophilos ve Vassois.

Aynı kaynaklar bu komutanların ve otuz yedi yardımcısının askeri rütbelerine göre yüksekten alçağa doğru idam edildiklerini aktarır. Birliğin baş komutanı olan Theodoros Krateros idam edildikten sonra sırasıyla Konstantinos, Theophilos, Kallistos ve Vassois isimli komutanların başları vurulmuş ve idam alt rütbelilere doğru devam etmiştir. Bu kimseler ölümlerinden bir yıl sonra Ortodoks Kilisesi tarafından aziz ilan edilmiştir.²⁴⁰ Öldükleri gün olan 6 Mart tarihi, hala Hristiyanlarca anılmakta ve "Martyrs of Amorium" Ammûriye şehitleri anısına mabetlerde ayinler düzenlenmektedir.²⁴¹

2. Abbâsîler'e Etkileri

Ammûriye'nin ele geçirilmesinin ardından bölgede bir iskân faaliyeti yürütülmediğinden büyük bir çaba sonucu alınan şehir tahrip edildikten sonra âdeta

²³⁹ Lightfoot, *a.g.e.*, s.55.

²⁴⁰ Athina Kolia-Dermizaki, "The Execution of The Fourty-Two Martyrs of Amorion Proposing An Interpretation", *Al-Masâq Journal of The Medieval Mediterranean*, c.4, sy.2 (2002), s.141-162.

²⁴¹ Lightfoot, *a.g.e.*, s.140.

Bizans'a terk edilmiştir.²⁴² Bu sebeple Abbâsîlerin toprak kazandığını ya da sınırlarını genişlettiğini söylemek mümkün değildir. Bu sefer Zibatra şehrinin intikamını almak için düzenlenmiş ve başarıya ulaşmıştır. Şehrin fethi övünülesi bir hadise olarak dilden dile aktarılmıştır. Mu'tasım bu başarısıyla devletin sınırlarını muhafaza etmede ve Müslümanların haklarını gözetmede örnek olarak gösterilen bir lider olarak anılmaya başlamıştır. Harekâtın teşvik edici sebeplerinden biri olan esir kadının “*Vâ Mu'tasimah*” (Yetiş ey Mu'tasım) nidası o kadar meşhur hale gelmiştir ki günümüzde hala Irak, Suriye başta olmak üzere birçok Arap ülkesinde dara düşen Müslümanlar için yardım isteği “*Vâ Mu'tasimâh*” şeklinde ifade edilmektedir.

Ammûriye'nin fethi çeşitli şairlerin şiirlerine de konu olmuştur. Muhammed b. Abdülmelik ez-Zeyyât fethin akabinde şu mısraları söylemiştir:

“Halife, hidayet nuruyla hareket etti,

Ammûriye çanını dilsiz etti,

Din ü devlet emîn oldu,

Hidayet kıvılcımı gizliyi açık etti.”²⁴³

Fetih hakkında söylenen şiirlerin en çok şöhret bulanı hiç şüphesiz Ebû Temmâm et-Tâî'nin “Fethu Ammûriye” kasidesidir. Bu şiir Ammûriye kuşatmasının meşhur hale gelmesine de büyük katkı sağlamıştır. İlk olarak Mısır ülkesinde şiir söylemeye başlayan Ebû Temmâm, Me'mûn'un Bizans seferleri hakkında yazdığı kasidelerle halifenin beğenisine mazhar olmuş, Mu'tasım Billâh zamanında da saray ahalisinin hoşnut olduğu bir şair haline gelmiştir. Ammûriye seferi dönüşü Samarra'da halifenin huzurunda Mu'tasım'ın bu seferini öven şiiri dönemin başkentinde ve Bağdat'ta da konuşulan bir hadise olmuştur.²⁴⁴

a. Fethu Ammûriye Kasidesi

Mu'tasım sefere çıkmadan önce müneccimleri huzura davet edip şayet böyle bir harekât düzenlenirse neticenin ne olacağı hakkında görüşlerine başvurmuştur.

²⁴² Adem Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi (4) Abbâsîler Dönemi*, İstanbul: Ensar Yayınları, 2020, s.223.

²⁴³ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c.11, s.84; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c.14, s.276.

Müneccimler halifeye eğer bu sefere çıkarsa geri dönemeyeceğini, dönse bile yenilmiş olarak geleceğini söylemişlerdir. Ebû Temmâm da bu hesabın tam tersine çok büyük bir zaferle başkente dönen halife için müneccimleri alaya alan ve İslam ordusunu yücelten bir kaside söylemiştir.²⁴⁵ Bu şiir mübalağalı bir şekilde olsa da savaş anlarını tasvir etmesi, ganimetlerden ve Bizans imparatorunun tutumundan bahsetmesi bakımından da önemlidir. Kasidede geçenler mealen şöyledir:

“Kılıç, daha doğrudur kitabın haberinden / Keskinliği şaka ile gerçeği ayırır birbirinden.

Kılıçlar kitaplar gibi değildir / Yüzeyleri açıklar tüm şüpheleri.

Hakikat iki ordu arasındaki mızrakların uçlarında parlar / Yıldızların ucunda değil.

Şimdi nerede o söylentiler / Nerede yalanla süsledikleri yıldızlar.

Yalanlar ve uydurma sözler / İşe yarar ağaç şöyle dursun zayıf ağaç bile değiller.

Ne gariptir! Dediler korkulası günlerdir / Safer ve Recep günleri.

Mezâlimden daha vahim korkuttular insanları / Doğuda kuyruklu yıldız göründü diye.

Yıldızları kısımlara ayırdılar / Dönüşen ya da dönüşmeyen.

Onlara göre hüküm veriyorlar ki onlar habersizdir / Yıldızlar ve gök cisimleri.

Şayet gaipten haber verselerdi / Çözüm putperest ve haçlılara gizli kalmazdı.

Fetihlerin fethidir ki bu anlatamaz onu / Ne şairin nazmı ne de yazarın nesri.

Öyle bir fetih ki göğün kapıları açıldı onun için / Ve yer yepyeni elbiselerini kuşandı.

Ey Ammûriye günü ki geçti gitti / Senden nasip olan ballı sütlü (ganimet).

²⁴⁴ Hüseyin Elmalı, “Ebû Temmâm”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994, c.10, s.241.

²⁴⁵ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c.14, s.276.

(Ey Halife!) ümmet-i İslam'ın sevincini yükseğe taşıdın / Diyar-ı şirki ve müşriklerin de çöküşe ittin.

(Burası) onlar için ana gibiydi eğer dönebilseler feda etmek için / Feda ederler anne ve babalarını.

Apaçıktır ki çabası boşa gitti / Kralın ve şehirden yüz çevirip uzaklaştı.

İskender'den beri hatta daha da öncesinden / Ağardı gecenin zülüfleri gençleşmedi.

El sürülmemiş genç kız gibi / Öncesinde başına hiç musibet gelmemişti.

Yıllarca gizlendi güzelliği arttı / Ve sonunda fethedildi.

Aniden başına kara bir felaket geldi / İsmi (Müslümanlar için) üzüntü gideren.

Ankara günü ümitsizlik oldu onun için / Yolları ve meydanları ıssızlık kapladı.

Kardeşine yapılanı görünce harap oldu / Ankara'nın başına gelen ona da geldi.

Onu koruyan kaç kahraman atlı / Hepsi de yenildi.

O kahramanların saçları kanla boyandı / Sünnet olan kınayla değil.

Bıraktın Ey Emîru'l-Mü'minîn / Zelil olan taşları ve odunları ateş içinde.

Gecenin karanlığında ayrılırken oradan / Gönderdin ortasına alevden bir sabahı.

Sanki gecenin karanlığı kaybolmuş / Güneş de hiç batmamış gibiydi.

Alevin ışığı geceyi gündüze / Dumanı ise gündüzü griye çeviriyordu.

Önce batmış olan güneş doğuyor / Ardından dumanla kayboluyordu.

Zaman gösterdi bulutun gök yüzünü göstermesi gibi / Kavganın ardından ortaya çıkanı.

Güneş o güne doğduğunda herkes elindekini kaybetmiş / Dul kalmıştı.

Bu şehrin başına gelen tahribat / Çok daha büyüktür anlatılandan.

.....

Şehrin harap olmuş çirkin hali / Çok güzel manzarasından daha hoş geldi gözlerimize.

Sonunda güzelliği değişti / Kötü hale dönüşü yüz gülümsetti.

Kafir bilseydi kaç zamandır gizliydi / Akıbeti mızrak ve kılıçlarla gelecekti.

Mu'tasım Billah'ın tedbiri Allah için intikamı (zafer getirdi) / Bu Allah'ı gözetmesindendi.

Er meydanı kılıçları köreltmez / Onun zaferi de keskin kılıçlarla oldu.

Kimle savaştı hangi beldeye girdiyse / Ordusunun korkusu sardı orayı.

Harp sabahı ordusu olmasa bile / Tek başına bir azametli orduya bedeldi.

Allah seninle vurdu da yıktı burçlarını / Allah yolunda olmasa yıkamazdın.

Sarmaşık gibi askerle sardıktan sonra etrafını / Allah'tır açan güçlü kalenin kapılarını.

Efendileri dedi uygun ortamları yok / Hayvanlarını doyurmak için yakın da değiller şehre.

Ele geçirilme endişeleri yoktu / Kılıçlardan ve mızrak uçlarından emindiler.

Onlar için ölüm kılıç ve mızraklaydı / Onlar hayatı su ve yiyecek sandılar.

Zibatralı sese cevap verdin onun için kan döktün / ...

Mazlum halk için savaşa gittin / Eğlence ve rahatı terk ettin.

(Yetiş Mu'tasım sözüne) kılıcını sıyrdın icabet ettin / Bunun dışında bir cevap etki etmezdi.

Bıraktın müşriklerin merkezini toz içinde / Yerle bir ettin otağını.

Eğer gözüyle görseydi bu harbi Theophilos / ki savaşın yanında bir de ganimet var.

Çokça fidye teklif etti Theophilos / da reddetti halife bunu.

Hey hât tarumar oldu onun memleketi / Çıkmıştı (halife) ecir kazanmak için mal mülk değil.

Şayet mal kazanmak için çıksaydı sefere / Onu da dağıtır infak ederdi.

Sefer amacı ganimet değildi / Savaş mal için değil düşman öldürmek içindi.

(Theophilos) valisine emretti de mızraklar kesti sesini / Kızgınlık dolu sözleri tek hamlede.

Askerlerine kılıç sallamayı emretti ve döndü / Hayvanını kaçmak için kamçıladi.

Yüksek tepelerde baktı arkasına / Bu bakışı korkudandı sevinçten değil.

Koyunlarıyla kaçtı savaş meydanından / ki cehenneme dönmüştü odunların çokluğundan.

Doksan bin kişi yandı orada / Daha incir ve üzümler olgunlaşmadan.

Ya rabbi köklerinin kazınması / Tüm güzelliklerde daha hoş gelir bize.

Küfre kızan kılıçlar, rıza için indi / de zafer böylece geldi.

Savaş daracak bir gedikteydi / Orada bile ayakta duramadı diz çöktü düşman.

Nice ganimet geldi ay yüzlü cariyeler / Kılıçları sayesinde pala bıyıklı askerlerin.

Kaç bölüğe dağıtıldı / Toplanan bunca ganimet.

Kaç değerli kılıç ele geçirildi / Göğüs göğse çarpışmalarda.

Çıkınca bir kılıç kınından / Hakkıdır onun ganimet almak.

Ey Allah'ın halifesi Allah çabanı mübarek kılsın / Çalıştın din iman İslam adına.

Basiretli oldun bunca şerefe nail oldun / ki buna ancak büyük çaba sonucu ulaşıldı.

Eğer olsaydı zamanlar arasında / Bir akrabalık bir ilişki.

Zafer kazandığın bu günler ile / Bedir günleri arasında olurdu.

*Rumları sapsarı ettin yüzleri gibi / Ve ak ettin yüzünü Arapların.*²⁴⁶

Ebû Temmâm yetmiş bir beyitlik uzun kasidesinde sefere çıkış sürecinden savaş esnasındaki yağmalamaya kadar birçok konuya temas etmiştir. Şiirdeki konu dağılımını şöyle sıralamak mümkündür.

I. Beyit 1-10: Olumsuz haberleriyle halifeyi umutsuzluğa iten müneccimler zemmedilip alaya alınmaktadır.

II. Beyit 11-22: Bu bölümde şehir tarif edilmekte ve fetih yüceltilmektedir.

III. Beyit 23-36: Savaşın betimlemesi yapılmakta, saldırıların büyüklüğü ve şehrin yıkılışı anlatılmaktadır.

IV. Beyit 37-49: Bu satırlarda Mu'tasım'a övgüler dizilmekte ve "Vâ Mu'tasimâh" nidâsının sahibine icabet edip şehri fethettiği söylenmektedir.

V. Beyit 50-58: İmparator Theophilos yerilmekte yaptıkları kınanmaktadır.

VI. Beyit 59-66: Savaşın zorlu olmasına karşı elde edilen ganimetin çokluğundan bahsedilmektedir.

VII. Beyit 67-71: Halifenin Allah rızası için sefere çıktığı söylenmekte ve zaferlerine dua edilmekte, bu seferi de Bedir savaşına benzetilerek yüceltilmektedir.

E. 838 SONRASI AMMÛRİYE

Kaynakların tamamında Ammûriye şehrinin büyük tahribata uğradığı, büyük kilise dahil kentin içindeki birçok yapının kullanılmaz hale getirildiği ve surlarının yıkıldığı geçmektedir. Bu yıkımın ardından Anadolu eyaletinin buradan idaresi mümkün olmayacağı için yönetim merkezi daha güneydeki Polybotos'a (Bolvadin) kaydırılmıştır.²⁴⁷ Şehri tamir etmek yerine yönetimi başka yere taşıması Bizans'ın kenti eski haline döndüremeyeceği endişesi taşıdığını göstermektedir. Abbâsî ordusunun bölgeden ayrılmasından sonra şehir uzunca bir müddet tamir görmemiştir. Theophilos'tan sonra imparator olan oğlu III. Michael 862 yılında Ankara kalesini tamir ettirmiş ancak Müslümanlar tarafından ele geçirilmesi kara bir leke olarak kabul edilen

²⁴⁶ Ebû Temmâm et-Tâî, *Dîvânu Ebî Temmâm*, y.y., Nezâretü'l-Maârifî'l-'Umûmiyye'l-Celîle, 1900, ss.7-12.

Ammûriye şehri için yapıcı bir tamir söz konusu olmamıştır.²⁴⁸ Şehrin ahalisi uzun yıllar kalenin dışında koruyucu bir sur olmaksızın yaşamını sürdürmüştür.²⁴⁹ Şehrin 319/931 tarihinde Abbâsîlerin Tarsus emiri Semel ed-Dülefi tarafından tekrar ele geçirilip ateşe verildiği bilgisi de kaynaklarda yer almaktadır.²⁵⁰

Kazılardan elde edilen sonuçlar şehrin X. ve XI. yüz yıllarda tekrar kalkınmaya başladığını, kentlin etrafına yeni bir sur yapılmasa da bölgenin yeni evler ve kilise binalarıyla genişlediğini göstermiştir. Yerel endüstrilerin kurulmasıyla başlayan gelişme Anadolu Selçuklu Devleti'nin bölgeye yaptığı akınlara değin sürmüştür.²⁵¹

1071 yılında Türklerin Malazgirt zaferinden sonra Anadolu'ya yerleşmeye başlamalarından sonra 1075 tarihinde İznik'in başkent olmasıyla beraber Ammûriye de Selçukluların eline geçmiş olmalıdır. Arkeolojik çalışmalar ise Türklerin ilk defa 1116'da Ammûriye'ye yerleştiklerini göstermektedir.²⁵² Haçlı seferleri sürecinde işgallere maruz kaldığını düşündüğümüz şehir, daha sonra da I. Gıyâseddin Keyhüsrev (1192-1196) zamanında Menderes nehrine kadar yapılan akınlarda tekrar ele geçirilmiş olmalıdır.²⁵³ Bu tarihler Türklerin Anadolu'ya ilk gelişleri olarak kayda geçse de 838 yılında Mu'tasım komutasında Anadolu seferine katılan komutan ve askerlerin çoğunun Türk olması, zikredilen tarihlerden 250-300 yıl önce Türklerin Anadolu'da akınlar yaptığının, kaleler ve şehirler fethettiğinin kanıtı niteliğinde dikkate değer bir husustur.

²⁴⁷ Koçak, a.g.tz., s.60.

²⁴⁸ Lightfoot, *a.g.e.*, s.59, 148; Koçak, a.g.tz., s.60.

²⁴⁹ Lightfoot, *a.g.e.*, s.112.

²⁵⁰ Lightfoot, *a.g.e.*, s.59.

²⁵¹ Lightfoot, *a.g.e.*, s.61.

²⁵² Lightfoot, *a.g.e.*, s.25.

²⁵³ Ali Sevim, "Keyhüsrev I", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. XLIV, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002, c.25, s.347.

SONUÇ

İç Batı Ege’de bulunan Ammûriye kenti, jeopolitik ve jeostratejik öneme sahip bir şehirdir. İlk çağlardan beri birçok medeniyete ev sahipliği yapan kent Hitit, Firig, Galat gibi krallıklara yurt olmuştur. Roma’nın bölgeye hâkim olmasından sonra önemi artmaya başlayan şehir, sonraları Anadolu eyaletinin merkezi haline gelmiştir. Şüphesiz zirve dönemini Bizans devrinde yaşayan Ammûriye, soylularından bir de hanedan çıkararak üç imparatorun memleketi olmuştur. Stratejik önemine ek olarak zikredilen üç imparator devrinde politik bir önem de kazanmıştır. Bulunduğu konum itibariyle İstanbul’a akın eden Müslümanların uğrak yeri olan şehir, İstanbul’un anahtarı addedilmiş, İslam seferlerinin önemli hedeflerinden biri haline gelmiş ve Bizans’la ilişkilere tesir etmiştir. Ayrıca kentin fethini teşvik niteliği taşıyan bir hadis rivayeti de vardır. Selman-ı Fârisî’nin Ammûriye geçmişi göz önünde bulundurulduğunda Hz. Peygamber’in (s.a.v.) bu kentin varlığından, konumundan ve öneminden haberdar olduğunu söylemek mümkündür.

Ammûriye, İslam tarihinin her döneminde Müslüman akınlara sahne olmuştur. Hz. Muhammed (s.a.v.) döneminde yumuşak başlasa da kısa sürede savaşa dönüşen İslam-Bizans ilişkileri farklı bölgelerde hakimiyet mücadelesi haline gelmiştir. Şam fetihlerinin devam ettiği esnada Hz. Ömer’in emriyle Anadolu içlerine harekâtlar düzenleyen Müslümanların bir kısmı Ammûriye kentine kadar gelmiş ve bu bölgeden çokça ganimetle dönmüşlerdir. Hulefâ-i Râşidîn döneminde ilk Müslüman akına maruz kalan Ammûriye kentine aynı dönemde Şam valisi Muâviye b. Ebu Süfyan tarafından da bir sefer düzenlenmiş ve bu sefere sahâbenin büyüklerinden kimseler de iştirak etmişlerdir. Emevî hanedanı devrinde yürütülen yaz-kış seferleri politikası şüphesiz Bizans’ın zayıf düşmesine sebep olmuştur. İmparatorluğun iç isyanlarla mücadelesini fırsat bilen Müslümanlar bu dönemde İstanbul önlerine gelmişlerdir. Bu kuşatmaların gerçekleşmesi için önce Ammûriye kentinin zaptı zorunluluğu doğmuştur. Emevî yönetiminin başından sonuna kadar Bizans’la mücadele aralıklarla sürmüş bu süreçte Müslümanlar Ammûriye’ye çokça harekât düzenlemiştir. Abbâsî iktidarı sırasında da akımlar sürdürülmüş ve bu devir mevzu bahis kent için unutulmaz bir tarihi içinde barındırmıştır.

Mu'tasım Billâh'ın Bizans imparatoru Theophilos'un isyancıların çağrısıyla Müslüman bölgelere saldırmasına karşı çıktığı seferi tarih ve edebiyat kitaplarında geniş yer tutmuştur. Müslümanın onur ve haysiyetini muhafaza ve katledilen dindaşlarının intikamını almak gayesiyle çıktığı seferi Mu'tasım'a da büyük bir güç ve şöhret kazandırmıştır. Halife iç isyanları bastırıp Müslümanların vahdetini sağladığında o ana değin hiç görülmemiş büyüklükte bir orduyla Anadolu'ya hareket etmiş ve 223/838 yılının yazında zapt edilemez denilen Ammûriye kalesini fethetmiştir. Müslüman beldelere yapılan saldırılara bu zaferle karşılık verilmiştir. Zibatra ve Malatya şehirlerinde esir edilen Müslüman kadınların da intikamı alınmıştır. Daha Abbâsî ordusu şehri kuşatmadan evvel Dazimon muharebesinde yenilen imparator tekrar ordusunu toplayamamış ve kuşatmaya müdahale edememiştir. İmparator Theophilos, kentin düşmesiyle hemen hemen aynı döneme rastlayan Sicilya ve Girit adalarındaki Müslüman akınların ardından Ammûriye'yi de kaybedince imparatorluğun yenilgisini kabullenmiş ve sulh politikası izlemeye başlamıştır. Ammûriye kuşatmasında esir alınan 42 asilzadenin idamlarından sonra Hristiyanlarca aziz ilan edilmeleri şehre dini bakımdan da önemli bir hüviyet kazandırmıştır. Ammûriye'nin fethi çok tepki gösterilen bir politika olan "İkonaklazm" (tasvir kırıclık) uygulamasından vazgeçilmesine de sebep olmuştur. Şehrin düşüşü bu hareketin son utancı sayılmış ve 843 yılında kutsal ikonlar tekrar kiliselere yerleşmiştir. Bu bağlamda düşünüldüğünde bu fethin Yunan Kilisesi'nin gelişimini etkilediği, Ortodoksluk tarihinde ve Doğu Avrupa sanatının reformunda uzun süreli tesirler bıraktığı söylenebilir. Bu fetih Anadolu Türk tarihi açısından da önem arz etmektedir. Çünkü sefere çıkan ordu komutanlarından çoğu Türk'tür ve savaşan on binlerce Türk askerinden bahsetmek mümkündür. O tarihte Anadolu'da savaşan kaleler fetheden Türklerin varlığının bilinmesi, Türklerin Anadolu'ya girişleri sayılan 1071 tarihinden çok önce de bu toprakları tanıdıkları ve buralarda faaliyette bulduklarının kanıtı niteliğindedir.

Bu sefer ve sonucundaki fetih ikili ilişkilerde bir dönüm noktasıdır diyebiliriz. Bu harekâtın önce atağa geçen Bizans imparatorluğu fetih sonrasında aynı dönemde Girit ve Sicilya adalarının da kaybedilmesiyle savunma pozisyonuna çekilmiştir. Ammûriye'ye 223/838 yılında yapılan akın, hem İslam-Bizans ilişkilerinin bir sonucu hem de ilişkilere şekil veren bir vakıa olmuştur. Bu açıdan düşünüldüğünde İslam-

Bizans münasebetlerini ve iki devletin mücadelesini anlamak biraz da Ammûriye şehrinin önemini kavramakla mümkün olacaktır.

KAYNAKÇA

- APAK Adem, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi (4) Abbâsîler Dönemi*, İstanbul: Ensar Yayınları, 2020.
- APAK Adem, “Emevîler Döneminde Anadolu’da Arap-Bizans Mücadelesi”, *UÜİF Dergisi*, c.18, sy.2, (Bursa, 2009), ss.95-122.
- AVCI Casim, *İslam Bizans İlişkileri*, 1.bs., Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2016.
- AVCI Casim, “Abbâsîler Döneminde Bizans’la İlişkiler”, *İslam Tarihi ve Medeniyeti (6) Abbâsîler II*, C. XV, İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.
- AZİMLİ Mehmet, “Emevî Dönemi Komutan ve Valilerinden Mesleme b. Abdülmelik”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.2, sy.4, (Diyarbakır, 2000), ss.85-103.
- AZİMLİ Mehmet, *Bâbek Bir Direnişçi*, İstanbul: Çizgi Kitapevi, 2013.
- BAĞDÂDÎ Abdulkâhir b. Tâhir b. Muhammed, *el-Fark Beyne’l-Firak*, Beyrut: Dâru’l-Âfâk el-Cedîde, 1977.
- BAĞDÂDÎ Ebû Bekir Ahmed b. Ali, *Târîhu Bağdâd*, C.XVI Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 2002.
- BALCI İsrafil, “Şam Bölgesi Fetihleri”, *İslam Tarihi ve Medeniyeti (2) Raşid Halifeler Dönemi*, C.XV, İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.
- BELÂZÜRÎ Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Dâvûd, *Futûhu’l-Buldân*, Beyrut: Dâru’l-Hilâl, 1988.
- BOZKURT Nahide, “İç Savaş: Emîn ile Me’ûn’un İktidar Mücadelesi ve Me’ûn Dönemi”, *İslam Tarihi ve Medeniyeti (5) Abbâsîler I*, C. XV, İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.
- BUHÂRÎ Muhammed b. İsmail b. İbrahim, *Târîhu’l-Kebîr*, Haydarâbad: Dâiretü’l-Ma’arifu’l-Osmâniye, t.y.

- ÇAPAN Fatma, “İmparator Theophilos Döneminde (829-842) Doğu Roma İmparatorluğu ile İslam Dünyası Arasındaki İlişkiler”, *History Studies*, c. 11, sy.5, (Ekim 2019), ss.1491-1508.
- DERMITZAKI Athina Kolia, “The Execution of The Fourty-Two Martyrs of Amorion Proposing An Interpretation”, *Al-Masâq Journal of The Medieval Mediterranean*, c.4, sy.2 (2002), ss.141-162.
- DÎNEVERÎ Ebu Hanîfe Ahmed b. Dâvûd, *Ahbâru't-Tivâl*, Kahire: Dâru İhyâu'l-Kutubu'l-Arabî, 1960.
- DÎNEVERÎ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe, *el-Ma'ârif*, Kahire: el-Heyetü'l-Mısıryye, 1992.
- EBÜ'L-FİDÂ 'Îmâdu'd-Dîn İsmail b. Ali b. Mahmûd b. Muhammed, *el-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer*, C.IV, Kahire: el-Matba'atü'l-Hüseyniyyetü'l-Mısıryye, t.y.
- ELMALI Hüseyin, “Ebû Temmâm”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994, c.10, ss.241-243.
- GÜNEŞ Hasan Hüseyin, “Abdullah Me'mûn ve Muhammed Emîn'in Hilafet Mücadelesi”, *Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, c.2, sy.2, (Bartın, 2015), ss.8-28.
- HAMEVÎ Yâkût, *Mu'cemu'l-Buldân*, C.VII, 2.bs., Beyrut: Dâru Sadr, 1995.
- HAMÎDULLAH Muhammed, *İslam Peygamberi*, (çev. Mehmet Yazgan), İstanbul: Beyan Yayınları, 2019
- İBN HALDÛN Abdurrahman b. Muhammed, *Târîhu İbn Haldûn*, C. VIII, Beyrut: Dâru'l-Fikir, 1988.
- İBN HANBEL Ahmed, *Müsned*, C. XLV, Kahire: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- İBN HAYYÂT Ebû Amr Halife, *Târîh*, bs.2, Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1977.
- İBN HURDAZBÎH Ebü'l-Kasım Ubeydullah b. Abdullah, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Beyrut: Dâru Sâdır, 1889.
- İBN İSHÂK Muhammed, *Siretrü İbn İshâk*, Beyrut: Dâru'l-Fikir, 1978.
- İBN KESÎR Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, C.XX, Kahire: Dâru Hicir, 2003.

- İBN SA'D Ebu Abdullah Muhammed, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, C. VIII, Beyrut: Dâru'l-Mektebetü'l-İlmiyye, 1410/1990.
- İBNÜ'L-İBRÎ Gregoryus , *Târîhu Muhtasaru'd-Duvel*, Beyrut: Dâru's-Şark, 1992.
- İBNÜ'L-İMRÂNÎ Muhammed b. Ali b. Muhammed, *el-İnbâu fi Târîhu'l-Hulefâ*, Kahire: Dâru'l-Âfâkı'l-Arabiyye, 2001.
- İBNÜ'L-CEVZÎ Cemâlü'd-Dîn Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali, *el-Muntazam fi't-Târîhi'l-Ümem ve'l-Mulûk*, C.XIX, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1992.
- İBNÜ'L-CEVZÎ Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn Yusuf b. Kızıoğlu b. Abdullah, *Mirâtü'z-Zamân fi Tevârîhi'l-Âyân*, C.XXII, Dımaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2013.
- İBNÜ'L-ESÎR 'İzzü'd-Dîn, *el-Kâmil fi't-Târih*, C.X, Beyrut: Dâru'l-Kutubu'l-Arabî, 1997.
- İBNÜ'L-FERRÂ Muhammed b. Hüseyin b. Muhammed, *Rusulu'l-Mulûk*, Beyrut: Daru'l-Kitâbu'l-Cedîd, 1972.
- KAROLİDİS Pavlos, *Romanos Diogenis: İstanbul'a Yollar Açılırken*, (çev. Kriton Dinçmen), İstanbul: İletişim Yayınları, 1993.
- KOÇAK Talat, *Arkeolojik Veriler ve Yazılı Kaynaklar Işığında Amorium Kentinin Tarihi (En Eski Çağlardan Bizans Yerleşiminin Sonuna Kadar)* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
- KÜÇÜKAŞCI Mustafa Sabri, "Savâif", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. XLIV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- LIGHTFOOT Chris, *Anadolu'da Bir Bizans Kenti Amorium*, (çev. Mücahide Lightfoot), İstanbul: Homer Kitabevi, 2007.
- MAKDÎSÎ el-Mutahhar b. Tâhir, *el-Bed' ve't-Târih*, C. VI, Bûr Sa'id: Mektebetü's-Sekâfetü'd-Dîniyye, 1431/2010.
- MERMERCİ Doğu, "Afyon Bölgesi ve Hinterlandında M.Ö. II. Bin Yerleşme Birimleri", 8. *Türk Tarih Kongresi (TTK)*, 1979, c.1, ss.159-163.

- MES‘ÛDÎ Ebü’l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali, *et-Tenbîh ve’l-İşrâf*, Kahire: Dâru’s-Sâvî, t.y.
- MES‘ÛDÎ Ebü’l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali, *Murûcu’z-Zeheb*, C. IV, Kum: Daru’l-Hicre, 1989.
- MİSKEVEYH Ebü Ali Ahmed b. Muhammed b. Ya‘kûb, *Tecâribu’l-Umem ve Te‘âkubu’l-Himem*, C. VII, Tahran: Surûş, 2000.
- OSTROGORSKY Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, (çev. Fikret Işıltan), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011.
- SÂBÛNÎ Muhammed Ali, *Safvetü’t-Tefâsîr*, (çev. Sadreddin Gümüş-Nedim Yılmaz), C. VII, İstanbul: Ensar Neşriyat, 1995.
- SEVİM Ali, “Keyhüsrev I”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. XLIV, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.
- SULTAN Tarık Fethi, “Ma‘reketü Ammûriye İn‘itâfetü fi’l-‘Alâkâti Beyne’d-Devleteyni Abbâsiyye ve Bizantiyye”, *Mecelletü’t-Terbiyeti ve’l-İlim*, c.12, sy.3 (Musul-Irak, 2005).
- SÜMER Faruk, “Abbâsiler Devrinde Orta Asyalı Bir Prens Afşin”, *Bellekten*, c.51, sy.200, (Ankara, 1987), ss.651-665.
- ŞAN Erman, “Mu‘tasım-Billâh’ın 223/838 Yılındaki Asia Minor Seferi’nin Hedefi: “Küçük Constantinopolis”, *Cedrus The Journal Of MCRI*, c.8, (Antalya, 2020), ss.547-561.
- TABERÎ Muhammed b. Cerîr, *Târîhu’r-Rusul ve’l-Mulûk*, C. X, Beyrut: Dâru’t-Türâs, t.y.
- TÂÎ Ebü Temmâm, *Dîvânu Ebî Temmâm*, y.y., Nezâretü’l-Maârifî’l-‘Umûmiyye’l-Celîle, 1900.
- TAKKÛŞ Muhammed Süheyl, *Târîhu Devleti’l-Abbâsiyye*, Beyrut: Dâru’n-Nefâis, 2009.
- UÇAR Şahin, *Anadolu’da İslam-Bizans Müzadelesi*, İstanbul: İşaret Yayınları, 1990.

UMAR Bilge, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İstanbul: İnkılâp Kitapevi, 1993.

VAKIDÎ Muhammed b. Ömer, *el-Megâzî*, C. III, Beyrut: Dâru'l-'Alemi, 1989

VASİLİEV Aleksandr Aleksandroviç, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, (çev. Arif Müfid Mancel), Ankara: Maarif Matbaası, 1943.

YA'KÛBÎ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebü Ya'kûb, *Târîh*, C. II, Beyrut: Dâru Sâdır, t.y.

ZEHEBÎ Şemsüddin Ebü Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Târîhu'l-İslâm*, C. LII, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1993.